

Politički (dis)kontinuiteti i urbanistički razvoj grada Osijeka od Károlya Khuen-Héderváryja do Josipa Broza Tita

Vidmar, Ivan

Master's thesis / Diplomski rad

2025

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:679119>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom](#).

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-10**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet Osijek
Diplomski studij povijesti i mađarskog jezika i književnosti

Ivan Vidmar

**Politički (dis)kontinuiteti i urbanistički razvoj grada Osijeka od
Károlya Khuen-Héderváryja do Josipa Broza Tita**

Diplomski rad

Mentor: izv. prof. dr. sc. Domagoj Tomas

Osijek, 2024.

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet Osijek
Odsjek za povijest
Diplomski studij povijesti i mađarskog jezika i književnosti

Ivan Vidmar

**Politički (dis)kontinuiteti i urbanistički razvoj grada Osijeka od
Károlya Khuen-Héderváryja do Josipa Broza Tita**

Diplomski rad
Humanističke znanosti, povijest, hrvatska i svjetska moderna i suvremena
povijest

Mentor: izv. prof. dr. sc. Domagoj Tomas

Osijek, 2024.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napisao/napisala te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s navođenjem izvora odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan/suglasna da Filozofski fakultet u Osijeku trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta u Osijeku, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku 19.12.2024.

IVAN VIDMAR, 0079054917

Ime i prezime studenta, JMBAG

Sažetak

Fokus rada stavljen je na političke odnose i sukobe među političkim strankama i njihov utjecaj na urbanistički razvoj grada Osijeka od kraja 19. stoljeća do sredine 20. stoljeća. U ovom radu početak istraživanja političkih odnosa i urbanističkog razvoja na području grada započinje 1883. godine dolaskom Károlya Khuen-Héderváryja na poziciju hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog bana. Na samom početku 20. stoljeća točnije 1903. godine dolazi do ustanaka protiv vlasti Khuen-Héderváryja te mađarske političke prevlasti i na području grada Osijeka. Uskoro do novih prevrata dolazi za vrijeme Prvog svjetskog rata. Politički diskontinuitet nastavlja se i nakon kraja Prvog svjetskog rata raspadom Austro-Ugarske Monarhije i uspostavom prvo Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, a potom i Kraljevine Jugoslavije. Politička vlast Kraljevine Jugoslavije bila je usmjerena na srpski unitarizam i centralizaciju srpske kraljevske obitelji Karađorđević. Pred početak Drugog svjetskog rata politički odnosi između Srba i Hrvata na području grada i oblasti počinju se stabilizirati potpisivanjem Sporazuma Cvetković-Maček i formiranjem Banovine Hrvatske 1939. godine. Iako najviše pobornika među Hrvatima ima Hrvatska seljačka stranka, početkom Drugog svjetskog rata i uspostavljanjem Nezavisne Države Hrvatske zabranjen je rad političkih stranaka, a završetkom rata 1945., na vlast nove Demokratske Federativne Jugoslavije dolazi maršal Josip Broz Tito, u čijem se sastavu tada nalazi i Federalna Republika Hrvatska.

Ključne riječi: Osijek, politika, urbanizam, Austro-Ugarska Monarhija, Prva Jugoslavija, Nezavisna Država Hrvatska, Druga Jugoslavija

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Teorija, literatura i metodologija	3
2.1. Teorija politike i njezina praktična primjena	3
2.2. Pregled korištene literature	6
2.3. Metodologija rada	7
3. Osijek za vrijeme banovanja Károlya Khuen-Héderváryja	9
3.1. Socijalni sastav stanovništva	9
3.2. Novi ban, stara gradska politika	10
3.3. Arhitektura i urbanizam grada Osijeka u vrijeme bana Khuen-Héderváryja	13
4. Politička i nacionalna previranja na početku 20. stoljeća i Prvi svjetski rat na području grada Osijeka	19
4.1. Osječki Hrvati, Mađari, Nijemci, Židovi i Srbi na početku 20. stoljeća	19
4.2. Urbanizam grada Osijeka od 1903. godine do Prvog svjetskog rata	22
4.3. Osijek u vrijeme Prvog svjetskog rata i raspada Austro-Ugarske	24
5. Osijek u jugoslavenskoj državi	26
5.1. Uvod u novu državu i Vidovdanski ustav	26
5.2. Osječki gradonačelnik Vjekoslav Hengl	29
5.3. Grad Osijek od 1923. godine do komesarijata	35
5.4. Komesarijat od 1926. do 1928. godine	37
5.5. Vjekoslav Hengl ponovno gradonačelnik	39

5.6. Proglašenje Šestosiječanjske diktature i Oktroirani ustav u gradu Osijeku	40
5.7. Osijek do 1941. godine	43
5.8. Urbanistički razvoj grada Osijeka u međuratnom razdoblju	44
6. Razvoj i stradavanje grada u Drugom svjetskom ratu	50
6.1. Osijek u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj	50
6.2. Zračni napadi na grad Osijek	52
7. Urbanistički razvoj grada Osijeka u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji	55
8. Zaključak	58
9. Literatura	60

1. Uvod

Tema ovoga rada obuhvaća lokalnu povijest grada Osijeka u razdoblju od 1883. do 1945. godine. Problematika razdoblja istraživanog u ovom radu jest što se bavi lokalnom poviješću grada koji se tek odnedavno (kraj devedesetih) počeo detaljnije istraživati. Naročito kada se radi o razdoblju do 20. stoljeća. Veliki značaj ovom razdoblju do 20. stoljeća do sada doprinijeli su povjesničari kao Stjepan Sršan, Zlata Živaković-Kerže, Ljiljana Dobrovšak, Eldina Lovaš itd. Međuratno razdoblje s druge strane postaje područje hrvatske historiografije koje se detaljnije počinje istraživati zahvaljujući monografijama Anamarije Lukić i Marije Kretić Nađ, radovima Zlate Živaković-Kerže, Stjepana Sršana itd. Upravo ta iscjepkanost u istraživanju lokalne povijesti jedan je od glavnih problema proučavanja iste. Ovim radom želi se kronološki i detaljno iskazati političke diskontinuitete i njihov utjecaj na urbanistički razvoj grada Osijeka u navedenom razdoblju.

Analizirati povijest bilo koje urbane sredine pokazuje kompleksnost i slojevitost društva koje ondje živi, naročito ako se spomene da je grad Osijek u razdoblju od 1883. do 1945. godine promijenio nekoliko država i režima. Prvo poglavlje obuhvaća literaturu, teoriju i metodologiju koja se koristila u ovom radu. Drugo poglavlje bavi se razdobljem od početka vladavine Károlya Khuen-Héderváryja 1883. i obuhvaća razdoblje do kraja njegove vladavine. Treće poglavlje obuhvaća razdoblje od nastanka politike "novog kursa" do raspada Austro-Ugarske 1918. godine. Četvrto poglavlje započinje 1920. godine dolaskom Vjekoslava Hengla na poziciju gradonačelnika Osijeka, a završava njegovom ostavkom 1934. godine. U ovom poglavlju pokriveno je i razdoblje Kraljevstva SHS i Kraljevine Jugoslavije koja se raspada izbijanjem Drugog svjetskog rata. Posljednje, peto poglavlje analizirano u ovom radu obuhvaća razdoblje od 1941. godine do 1945. godine, u kojem je Hrvatska pod ustaškom vlašću Ante Pavelića, satelitska država poznatija pod imenom Nezavisna Država Hrvatska (dalje: NDH) te priključenje Hrvatske socijalističkom bloku formiranjem Druge Jugoslavije nakon završetka Drugog svjetskog rata. Dodatan su problem i dva svjetska rata, koji su zaustavili su gospodarski, urbani i kulturni razvoj te političke aktivnosti na području grada Osijeka. Rad se bazira isključivo na povijesnom pristupu političkim odnosima, kao tradicionalističkom pristupu uvjetovanim isključivo događajima iz prošlosti. Takvim pristupom moguće je razaznati dinamične promjene na gradskoj političkoj sceni, ali i promjene u odnosima među nacionalnostima i nacionalnim ideologijama unutar grada. Kroz

rad će se moći primijetiti da je u Osijeku gotovo nemoguće bilo odvojiti gospodarske i nacionalne od političkih interesa i da se u ovom gradu to jako osjećalo.

Pitanja koja se postavljaju u ovom radu jesu uzroci i posljedice političkih diskontinuiteta te kako su ti diskontinuiteti utjecali na urbanistički razvoj grada. Nadalje u radu se propitkuje koje su bile političke stranke koje su uzrokovale te diskontinuitete i kojim institucijama je državna vlast nametala državnu politiku na lokalnoj razini? Na sva će se ova pitanja odgovori pronaći u ostatku rada.

2. Teorija, literatura i metodologija

2.1. Teorija politike i njezina praktična primjena

Kako bi se lakše razumio glavni dio ovog rada potrebno je ponešto reći o političkim teorijama, odnosno idejama te objasniti u kojoj mjeri one utječu na primjenjivu politiku. Ovo je jedna toliko obuhvatna tema da bi se mogli navesti svi teoretičari političke misli Zapada.¹ Postavlja se pitanje koji autori i tekstovi se smatraju klasicima političke teorije? Neizostavni su dio kanona u antici autori Aristotel i Platon, u kasnom srednjem vijeku Toma Akvinski, u novom vijeku Thomas Hobbes, Karl Marx, Georg Wilhelm Friedrich Hegel i Niccolò Machiavelli. Na ovoj listi vjerojatno bi se trebali nalaziti i drugi autori no svaka generacija teoretičara u pokušaju da pronađe odgovore na izazove svog vremena neke autore zanemaruje dok druge rehabilitira. Stoga zadatak teoretičara i jest tumačiti i pokušati razumjeti riječi klasičnih autora političke filozofije i primijeniti ih u praksi. Ovdje postoje dvije osnovne metode tumačenja. Prva metoda nastoji ideje klasičnih autora primijeniti u današnjim gorućim političkim pitanjima. Drugi pristup proučava kanonske tekstove u kontekstu vremena u kojem su nastali, kako bi dokučili njihovo pravo značenje. Pri tome odgovori koje teorija nudi nisu jednostavni. Primjer tome može biti i pokušaj definiranja pojma demokracije. Ako demokraciju definiramo kao vladavinu naroda postavlja se pitanje govori li se predstavničkoj ili izravnoj demokraciji ili pak o deliberativnoj ili većinskoj demokraciji. Zašto je demokracija prije 19. stoljeća nešto nepoželjno, a u moderno doba čak i diktatori se nazivaju demokratima? Slična pitanja postavljaju se i kod pokušaja definiranja drugih pojmova.² Postavlja se pitanje zašto je politička filozofija toliko važna za sferu političkog djelovanja. Odgovor na ovo pitanje može dati suvremeni filozof Alasdair MacIntyre: „Atenjani koji su osudili Sokrata na smrt, engleski Parlament koji je osudio Hobbesovog *Levijatana* 1966., kao i nacisti koji su spaljivali filozofske knjige bili su u pravu samo utoliko što su razumjeli da filozofija može biti subverzivna za postojeće obrasce ponašanja“.³

Među njima za ovaj rad bitni su pojmovi federalizma, unitarizma, centralizma i monarhije. Prvi, **federalizam** (franc. *fédéralisme*, prema lat. *foedus*, genitiv *foederis*: savez),

¹ Radule Knežević, *Prijepori u suvremenoj političkoj teoriji* (Zagreb: Politička kultura, 2017.), 17.

² Enes Kulenović, *Moderna politička teorija* (Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2013.), 7-15.

³ Enes Kulenović, *Moderna politička teorija*, 10.

višeznačan je pojam koji se odnosi na svaku složenu društvenu i političku strukturu stvorenu udruživanjem užih cjelina u širu zajednicu kako bi se postigli neki trajniji ciljevi. Sa ovom definicijom pojam federacije ima dugu primjenu kroz povijest ali i u suvremenoj političkoj zbilji. Pred kraj 19. st. narodi Austro-Ugarske potaknuti zbivanjima 1848. i 1849. godine kao i Bachovim apsolutizmom razmišljaju o njezinu preustroju. Među mnoštvom prijedloga i zahtijevanja naroda Monarhije, ideja federalizacije također je prisutna. Time bi se opredijelilo za trijalističko preuređenje Austro-Ugarske s trećom južnoslavenskom jedinicom okupljenom oko Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.⁴ Tom idejom Hrvatska bih postala ravnopravnim članom Austriji i Ugarskoj. Ista ideja prevladavala je i u vrijeme Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije, kada je ideja centralizma i apsolutizma kralja Petra II. Karađorđevića nametnuta cijelom kraljevstvu. Prvi korak prema federaciji dolazi malo kasno formiranjem Banovine Hrvatske 1939. godine.

Centralizam i unitarizam također su pojmovi od iznimne važnosti za ovaj rad. Centralizam (njem. *Zentralismus*), općenito, nastojanje da se svim funkcijama upravlja iz jednog središta. Centralizam jest obilježje državnog ustrojstva u kojem se sve bitne funkcije vlasti nalaze u rukama jedne osobe (monarha, vladara) ili u centralnim (središnjim) državnim organima, u kojima je provedena maksimalna koncentracija funkcija odlučivanja i kontrole. Od velike je važnosti i pojam unitarizma, točnije u politologiji i političkoj filozofiji, politička ideja i doktrina koja označuje težnju za postizanjem potpunoga jedinstva različitih (političkih, etničkih, vjerskih, kulturnih i dr.) dijelova i njihova uključenja u novu ili višu cjelinu bez obzira na međusobne suprotnosti i razlike ili unatoč njima.⁵ Ovi pojmovi protezat će se kroz veći dio rada i biti će neki od važnijih političkih utjecaja na grad Osijek u razdoblju Prve Jugoslavije. Također, ideja unitarizma središnje vlasti bila je protkana etničkim politikama jer je srpska politika bila usmjerena na stvaranje velike Srbije, točnije obnovi „Dušanovog carstva“ kao jezgri okupljanja drugih južnoslavenskih naroda. Ipak u državi gdje ima više ne srpskog stanovništva to postaje jedna od glavnih kočnica sjedinjenja južnih Slavena.

Sva tri ova pojma objedinjuju se u sljedećoj definiciji dvojne i parlamentarne monarhije. **Monarhija** (kasnolat. *monarchia* < grč. *μοναρχία*), oblik vladavine u državama u kojima su poglavari fizičke osobe koje to, po pravilu, postaju nasljeđem i doživotno obnašaju svoju funkciju. Takvi državni poglavari – monarsi (car, kralj, sultan, šah, knez, vojvoda) imaju

⁴ federacija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristup ostvaren 10.VIII. 2024. (<https://enciklopedija.hr/clanak/federacija>)

⁵ centralizam. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristup ostvaren 10.VIII. 2024. (<https://enciklopedija.hr/clanak/centralizam>)

različit djelokrug. Postojale su, međutim, i monarhije koje su bile izborne (Poljska je nakon 1372. bila izborna kraljevstvo). Monarhije mogu biti neograničene i ograničene.⁶ Habsburška Monarhija, tj. od 1867. godine Austro-Ugarska Monarhija bila je dualistička monarhija, podijeljena između austrijskog (carskog) dijela i ugarskog dijela sa dva glavna grada Bečom i Budimpeštom. Oba dijela bila su povezana zajedničkim vladarom (iz dinastije Habsburgovaca). U Hrvatskoj je, nakon izbora na kojima su, uz pritisak vlasti, pobijedili unionisti, Hrvatski sabor prihvatio Hrvatsko-ugarsku nagodbu (1868.), kojom je Hrvatska očuvala autonomiju u upravnim poslovima, školstvu i sudstvu i svoj teritorij (iz kojega je bila izuzeta Rijeka) s hrvatskim kao službenim jezikom, ali je na gospodarskom i financijskom području bila podložna Ugarskoj.⁷

Austro-Ugarska bila je konglomerat različitih naroda gdje se nad negermanskim i nemađarskim narodima u austrijskoj polovici Monarhije bili podvrgnuti režimu liberala s centralističkom i germanizatorskom politikom, a u ugarskoj polovici (točnije užoj Ugarskoj) mađarizaciji.⁸ Raspadom Monarhije na kraju Prvog svjetskog rata 1918. godine otvorena su vrata ideji formiranja jedinstvene države južnih Slavena – Jugoslavije. Prvi korak bila je Država SHS, zatim Kraljevstvo SHS i naposljetku 1929. godine Kraljevina Jugoslavija. Kroz većinu svojeg postojanja od 1918. godine do 1941. godine Jugoslavija je oblikovana kao parlamentarna monarhija sa srpskom kraljevskom obitelji Karađorđevićima kao monarsima. S početka rečenice riječ „većinu“ odnosi se na razdoblje od 1929. godine do 1931. godine kada kralj Petar II. Karađorđević provodi diktaturu i cenzuru.⁹ U definiciji **parlamentarne monarhije** državni poglavar, po pravilu, obnaša pretežito reprezentativne funkcije, a parlament i vlada obavljaju sve funkcije vlasti. U Jugoslaviji ovo je bio samo prividan oblik vlasti jer je sam kralj imao apsolutnu kontrolu i samovlast nad cijelim kraljevstvom uključujući i vrijeme prije i poslije Diktature. Pojašnjavanjem ovih pojmova čitatelju se prepušta da nastavi čitati ostatak ovog rada.¹⁰

⁶ monarhija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristup ostvaren 10.VIII. 2024. (<https://enciklopedija.hr/clanak/monarhija>)

⁷ Arnold Suppan, „Je li Austro-Ugarska bila osuđena na propast?“, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti* 51 (2016.) br. 525: 69-70.

⁸ Arnold Suppan, „Je li Austro-Ugarska bila osuđena na propast?“, 66-67.

⁹ Davorin ml. Rudolf i Saša Čobanov, „Jugoslavija: unitarna država ili federacija, povijesne težnje srpskoga i hrvatskog naroda – jedan od uzroka raspada Jugoslavije“. U *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. 46 (2009.), br. 2*, uredila prof. dr. sc. Vesna Barić Punda, 287-134. (Split: Sveučilište u Splitu, Pravni fakultet, 2009.), 288-291.

¹⁰ monarhija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristup ostvaren 10.VIII. 2024. (<https://enciklopedija.hr/clanak/monarhija>)

2.2. Pregled korištene literature

Prilikom istraživanja i izrade ovog rada korištena je već objavljena literatura za navedeno razdoblje (1883. – 1945.), a kako se radi o hrvatskoj lokalnoj politici s kraja 19. i prvog dijela 20. stoljeća neki su od korištenih izvora, poput lokalnih glasnika i novina najobuhvatniji povijesni izvori za ono razdoblje svakodnevnice. U ovom pogledu jedan je od najvažnijih izvora knjiga Marije Kretić Nađ, *Od Čaruge do Grete Garbo: popularna kultura u osječkome Hrvatskom Listu*. Njezin doktorski rad, doraden u knjigu odličnom naracijom čitatelja upoznaje s detaljima svakodnevnog života Osijeka i okolice kroz stranice *Hrvatskog lista*. Teme novina obuhvaćaju i suđenja Čarugi, položaj žena u društvu, politička zbivanja i mnoštvo drugih tema koje autorica analizira u knjizi. Uz već spomenute novine u gradu su se izdavala i mnoga druga glasila (novine, časopisi i politički tisak) uključujući glasila političkih stranaka i manjinska glasila. Ovdje je potrebno naglasiti kako ta sačuvana glasila dopuštaju autoru i čitatelju da se поблиže upoznaju sa svakodnevnicom i povijest gledaju „odozdo“ no sačuvani primjeri glasila, koji su uz hrvatska izdanja izlazili i na njemačkom, mađarskom i poljskom jeziku, nisu cjeloviti te dopuštaju djelomičan i nepotpun uvid u povijest grada Osijeka od kraja 19. stoljeća do sredine 20. stoljeća.. Među važnijim izvorima također se nalazi i monografija Anamarije Lukić *Osijek gradonačelnika Vjekoslava Hengla (1920. – 1934.)*. U knjizi se prvenstveno govori o lokalnoj povijesti međuratnog Osijeka no i o velikosrpskoj politici te odnosu države prema manjinama. Autorica je uspjela detaljno prikazati složenost osječkog društva, politička previranja, svakodnevnicu u razdoblju od 14 godina, pod koje potpada razdoblje Kraljevine SHS i Jugoslavije. Potrebno je istaknuti također neka od neizostavnih imena vezanih uz istraživanje povijesti grada Osijeka. Prvi je Stjepan Sršan, hrvatski povjesničar i ravnatelj Državnog Arhiva u Osijeku od 1991. godine do 2014. godine. Sa nepresušnom željom za istraživanjem je objavio preko 70 knjiga, a na mnoštvu drugih bio koautor. Od velikog je značenja i knjiga *Od turskog do suvremenog Osijeka* objavljena 1996. godine, na 800. obljetnicu prvog spomena imena Osijeka. Unatoč godini izdanja knjige, ona i danas pruža detaljan uvid i opis svih poznatih struktura i dijelova grada od 1687. godine do 1996. godine te služi kao temeljni izvor za izradu ovoga rada. Uz Sršana od iznimne važnosti za povijest grada Osijeka je i hrvatska povjesničarka Zlata Živagović-Kerže. Većinu karijere provela je u istraživanju povijesti grada Osijeka u 19. stoljeću, uključujući svakodnevnicu, Židove, gospodarstvo grada, urbanistički razvoj, sport, stanovništvo, itd., te za sobom ostavila poprilično veliki bibliografski otisak na povijesti grada

Osijeka. Neki od njezinih radova kao *Svaštice iz starog Osijeka I i II* korištene su i u ovom radu. Hrvatska povjesničarka Ljiljana Dobrovšak još je jedna osoba od važnosti za ovaj rad sa preko stotinu objavljenih radova, većinom posvećenih pozamašnom istraživanju povijesti manjina na prostoru Hrvatske i Slavonije i grada Osijeka te nam pruža detaljniji uvid u položaj Židova u gradu Osijeku na prijelazu stoljeća i njihov doprinos razvoju grada. Ovo dakako nisu jedini naslovi jer u radu je korišteno mnoštvo različitih monografija i članaka uključujući i digitalne kako bi autor sa sigurnošću mogao utvrditi relevantne podatke bez vrijednosnog suda svakog od različitih autora.

2.3. Metodologija

U radu će se konstantno državna politika preslikavati u lokalnoj politici i putem tih općih činjenica lakše će se istražiti posebnosti prekida politika i promjene država, stoga je autor u ovom istraživačkom radu koristilo induktivno-deduktivnom metodom kako bi se jasnije istaknuli diskontinuitete gradske politike i vlasti. Dijelom se koristi čak i kibernetička metoda ako se razmotri da interesi gradskih političkih stranaka nisu uvijek bili usmjereni građanstvu tj. narodu ako govorimo o široj oblasti već prema stjecanju kontrole i moći povezane s vlašću. Osim politike sastavni dio rada biti će i nacionalnosti i vjeroispovijesti te gospodarstvo grada koji su usko vezani uz gradsku politiku.¹¹ Urbane politike gradova također su od iznimne važnosti za razvoj i izgled grada. Tim politikama gradovi kao razvojne i pokretne sile svoje šire okolice neprestano se razvijaju, šire i moderniziraju. Urbane politike oblikuju i provode gradske vlasti u onom obujmu i obliku koliko je to moguće u praksi. Na primjeru grada Osijeka moći će se vidjeti promjene urbane politike promjenom državnog ustroja i vlasti. Država u ovom kontekstu u uskim crtama diktira urbanu politiku dok je gradska vlast na već spomenuti način provodi. Ako se postave pitanja npr. koji pojedinci su dali najveći doprinos razvoju grada Osijeka u sastavu prvo Austro-Ugarske, a zatim i nove države Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije, kakva je bila politička uloga Osijeka u obje države, kako se mađarizacija¹² i velikosrpska politika odrazila na gradski život? Ukratko za

¹¹ Zelenika, Ratko, *Metodologija i tehnologija izrade znanstvenog i stručnog djela*. (Rijeka, Ekonomski fakultet u Rijeci, 2000.), 323-327.

¹² Dinko Šokčević u svojoj knjizi *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata* (Zagreb, Naklada P.I.P. Pavičić, 2006.), 10-13., objašnjava kako u drugoj polovici 19. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji nije bilo mađarizacije, ako taj izraz podrazumijeva politiku jezične asimilacije nemađara. Pojašnjava kako je mađarizacija

razdoblje obrađeno u ovoj temi u dosadašnjoj literaturi ne može se pronaći cjeloviti odgovor, no pojedini njegovi dijelovi postoje.

Potrebno je naglasiti kako cilj rada nije samo suhoparno iznositi činjenice i time zamarati čitatelja već i kritički analizirati i evaluirati određene procese te zaključiti u kojoj je mjeri nešto utjecalo na moguće promjene urbanističke politike i izgleda grada.¹³

o kojoj se tada govori samo neuspjeli pokušaj isticanja znakova neravnopravnosti Hrvata i Mađara nastalih prihvaćanjem Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine. Mađarska elita, unatoč davanju široke autonomije Hrvatskoj 1868. godine i dalje je hrvatske zemlje Hrvatsku i Slavoniju smatrala sastavnim dijelom Zemalja krune Svetog Stjepana. Zato su peštanske vlasti povremeno pokušavale isticati vanjske znakove jedinstva ugarske države (dvojezične natpise na zajedničke urede, zastavu itd.), što je hrvatska javnost protumačila kao mađarizaciju. Ako se govori o jezičnoj asimilaciji nemađara Šokčević objašnjava da poslije 1868. godine mađarska politička elita nije smatrala mogućim jezičnu asimilaciju Hrvata već se radilo o pokušaju povrede političke ravnopravnosti Hrvatske s Ugarskom.

¹³ Milko Mejovšek, *Uvod u metode znanstvenog istraživanja*. (Zagreb, Slap, 2003.), 25-32.

3. Osijek za vrijeme banovanja Károlya Khuen-Héderváryja

3.1. Socijalni sastav stanovništva

Na popisu stanovništva s kraja 1857. godine Osijek je imao 14 344 stanovnika i ukupnu površinu od 56,63 km² koja se nije mijenjala sve do raspada Austro-Ugarske Monarhije 1918. godine. Grad se u ovom razdoblju sastoji od Gornjeg grada, upravnog i gradskog središta grada, gdje živi gotovo 50% stanovništva, Donjeg grada gdje živi oko 40% stanovništva te Tvrđe s 8% i Novog grada s 5 do 8% stanovništva. Grad se širio prateći tok rijeke Drave i stoga se protezao od istoka prema zapadu započevši s Donjim gradom i Novim gradom na istoku te Tvrdom u središnjem dijelu grada i Gornjim gradom na zapadu. Ovaj proces oblikovanja grada započeo je premještanjem glavnog trga iz Starog grada (danas: trg svetog Trojstva) u Gornji grad (danas: trg Ante Starčevića) gdje je stanovalo bogato i utjecajno građanstvo mahom ugarskog i njemačkog podrijetla. Donji grad ostaje dio grada gdje je većinom stanovalo domaće stanovništvo hrvatskog i srpskog podrijetla, a Stari grad, tj. Tvrđa po tadašnjim planovima postepeno gubi administrativnu ulogu i preuzima kulturnu i stambenu ulogu. Godine 1869. grad Osijek bio je treći po veličini grad u Trojednoj Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji s ukupno 17 247 stanovnika. Po broju stanovnika ispred grada Osijeka u tom vremenu bili su grad i morska luka Rijeka sa 17 884 stanovnika i glavni grad Zagreb sa 19 857 stanovnika, no kako naglo jača konglomeracijska snaga grada, Osijek je u razdoblju od 1857. do 1869. godine narastao za 2 903 osobe ili 20,23% i time prestigao glavni grad Zagreb koji je u istom razdoblju imao porast od 3 200 stanovnika ili 19,21%. Sličan rast nastaviti će se do velike financijske krize 1873. godine koja je zahvatila sve zemlje habsburške krune uključujući Hrvatsku i grad Osijek. Ovaj siloviti gospodarski udarac zaustavio je daljnju modernizaciju i urbani razvoj grada sve do kraja 19. stoljeća, kada dolazi do ponovnog naseljavanja novog stanovništva i širenja grada. Prema popisu stanovništva iz 1880. godine u Osijeku je živjelo 18 201 stanovnik te se može primijetiti da u ovom razdoblju aglomeracijska snaga naglo pada sa porastom stanovništva od 1869. do 1880. godine od svega 954 stanovnika ili samo 5,53%.¹⁴ To je također značilo da je mnoštvo radno sposobnog

¹⁴ Ive Mažuran; Josip Adamček; Stjepan Sršan; Josip Vrbošić; Stanislav Marijanović; Andrija Šuljak; Davor Brunčić i suradnici. *Od turskog do suvremenog Osijeka*. (Osijek: Zavod za znanstveni rad hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Osijeku, 1996.), 155-156.

stanovništva sada ostalo bez izvora prihoda te oni vjerojatno odlaze u potrazi za poslom u strane zemlje, naročito Njemačku i Sjevernu Ameriku.¹⁵

Prema strukturi stanovništva u drugoj polovini 19. stoljeća i popisu s kraja 1890. godine većina stanovništva su bili rođeni Osječani, njih oko 54%, druga po redu regionalna skupina su bili građani rodом iz hrvatsko-slavonskih županija sa 17,26% stanovništva i taj broj konstantno raste u nadolazećem razdoblju zbog pozitivno „naravnog porasta“ i pojačane imigracije. Općenito 1890. godine u gradu živi 70,98% stanovništva koji su rodом iz Slavonije i Hrvatske, preostala trećina stanovništva mahom je potjecala iz Austrije i Ugarske (iz Ugarske 1880. godine 23,07% stanovništva), a njihov udio u nadolazećem razdoblju u stalnom je porastu. U gradu je stanovalo i stanovništvo izvan područja Austrije i Ugarske, iz grada Rijeke, Bosne i Hercegovine, Njemačke, Italije i drugih. Materinji jezik 1880. godine polovine stanovnika grada, točnije 49,28% je bio njemački dok je hrvatskim govorilo oko 32,02% stanovnika. Iako je oko 25% stanovništva potjecalo iz Ugarske nisu svi govorili mađarskim jezikom te stoga 1880. godine u gradu mađarski govori 6,33% stanovništva. U istom razdoblju srpski jezik govori 9,09% stanovništva. Oko 1% stanovništva govorilo je češkim, a 2% stanovništva još slovenskim, rusinskim, slovačkim, talijanskim i „ostalim“ jezicima. Dominantna vjera u gradu je rimokatolička crkva s 81% rimokatolika. Drugi po broju bili su pripadnici pravoslavne vjere (tada po Austro-Ugarskom zakonu crkva „grčko-istočna“) s 8,10% stanovništva te za njima izrealiti (Židovi) sa 8,01% stanovništva. Protestanata obiju vjeroispovijesti – augsburške i helvetske (reformirane) u Osijeku 1880. godine ima 1,50%, no njihov broj znatno će porasti u nadolazećim godinama.¹⁶

3.2. Novi ban, stara gradska politika

Bana Jelačića na banskoj stolici zamijenili su Ivan Coronini (1859.-1860.), Josip Šokčević (1860.-1867.), Levin Rauch (1868.-1871.), Koloman Bedeković (1871.-1872.), Ivan Mažuranić (1873.-1880.) i Ladislav Pejačević (1880.-1883.)¹⁷, prije nego li je Károly Khuen Héderváry (1883.-1903.) zasjeo na bansko mjesto nastavivši provoditi carsku politiku,

¹⁵ Ivo Nejašmić, „Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001.: demografske posljedice stoljetnog procesa“, *Migracijske i etničke teme* 30 (2014.) br. 3: 410-413.

¹⁶ *Isto* 157-158.

¹⁷ „Ban“, u *Hrvatska enciklopedija*, sv. 2. (Zagreb, Konzorcij hrvatske enciklopedije, 1941.), 182-183.

no Hrvatsko-Ugarskom nagodbom 1868. godine dolazi do promjene državne i nacionalne politike, odnosno postepeno se počinje intenzivnije sprovesti proces mađarizacije, prvo zaposjedanjem vrlo važne hrvatske industrijske morske luke i grada Rijeke te kasnije uvođenjem mađarskog jezika 1903. godine na hrvatskim tj. ugarskim kolodvorima i željeznicama. Mađarizacija naročito dobiva „vjetra“ 1883. godine dolaskom grofa Károlya Khuen-Héderváryja na bansko mjesto. Hrvatska historiografija bana Héderváryja karakterizira kao velikog mađarona (unatoč tome što je bio rođen u Nuštru i odlično govorio hrvatski jezik) koji je koristio apsolutističku vlast obilježenu političkim nasiljem nad oporbom te poticao iseljavanje Hrvata u prekomorske zemlje pokušavajući pri tome Hrvatsku i Slavoniju pretvoriti u ugarsku pokrajinu. Pri tome se često izostavlja činjenica da je za vrijeme njegove uprave Hrvatska i Slavonija prošle kroz proces modernizacije i industrijalizacije, a Zagreb poprimio karakteristike glavnog grada kakve ima i danas. Problem pri tome jest što je u izgradnji Zagreba slavonskim kapitalom Osijek bio većim djelom zapostavljen i izoliran te se morao osloniti na privatni kapital svojih imućnijih sugrađana.¹⁸ Dodatan udarac nacionalnoj svijesti Hrvata u Hrvatskoj i Slavoniji jest bilo i ozakonjivanje uporabe srpskog jezika i prava Srba da osnuju škole u okviru Pravoslavne crkve. Očito je pri tome sam ban nastojao s jedne strane pridobiti njihovu potporu (skoro četvrtina pučanstva Kraljevine Hrvatske), a s druge izazvati podjele u društvu (*divide et impera*) i razbiti potencijalno jedinstvo pučanstva Trojedne kraljevine što će na koncu imati i dalekosežne posljedice za srpski nacionalizam u Hrvatskoj objavom poznatog članka „Do istrage vaše ili naše“ 1902. godine,¹⁹ ali i kasnije u godinama nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije 1918. godine i osnivanjem Kraljevine SHS.

Grad je i dalje bio podijeljen 1884. godine kada ban Khuen-Héderváry za gradonačelnika postavlja Fridricha Broschana nastojeći zadovoljiti osječke Nijemce koji su kontrolirali grad. Iz istog razloga i budući gradonačelnici Antun Rotter 1892. godine i Konstantin Graff 1895. godine dospjeli su na svoje položaje odlukom bana. Tim putem je ban preko velikih župana i državnih službenika u kotaru i gradu držao potpunu vlast i kontrolu na Osijekom, kao centrom Slavonije. Jedan od tih predstavnika bio je i veliki župan dr. Teodor Pejačević (1886.- 1901.) koji je kontrolirao političku situaciju u gradu, na oprezu da uguši pravaštvo u Virovitičkoj županiji na samom početku. Dogodilo se da su pristaše Narodne

¹⁸ Julijo Matičić ur., *Secesija slobodnog i kraljevskog grada Osijeka*, (Zagreb – Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad, 2001.), 11-13.

¹⁹ Ladislav Heka, „Hrvatski ban Karlo (Károly) Khuen Héderváry i hrvatsko nacionalno pitanje“ *Scrinia Slavonica : Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, 16. (2016.) br. 1, 207-208.

stranke - narodnjaci koji su se protivili uniji sa Ugarskom došli na vlast 1872. i 1873. godine s banom Ivanom Mažuranićem. U tom vremenu prihvatili su Hrvatsko-ugarsku nagodbu, a u Hédervaryjevo vrijeme postali su dio režima. Jedina stranka koja se u ovom razdoblju gorljivo bori protiv unije s Ugarskom i zalaže se za samostalnu Hrvatsku jest upravo Stranka prava te ona postaje politički neprijatelj državnog aparata. Primjer tome mogu biti i prve osječke novine za gospodarstvo i politiku *Die Drau*. došavši iz Ugarske novine je pokrenuo Jakob Frank uz pomoć baruna Gustava Hillebrandta Prandaua i Gustava Wagnera 1868. godine, no 1877. godine novine prepušta drugima, a sam odlazi u Zagreb gdje pokreće opozicijske novine *Agrame Tagblatt*. Razlog preseljenju u Zagreb vjerojatno leži u Mažuranićevoj cenzuri tj. u prvom zakonu o tisku kojim je od 60 brojeva lista *Die Drau* država zaplijenila njih 50. Pod novom upravom novine počinju pisati protiv opozicije.

Njegov mlađi brat Josip Frank osnivač je Čiste stranke prava s idejom hrvatstva s popriličnim simpatijama prema Beču te ju s vremenom nameće kao jednu od dominantnih opredjeljenja Hrvata s početka dvadesetog stoljeća što je imalo odraza i u gradu Osijeku.²⁰ Ban je pokušao pokazati osječkom stanovništvu dobru gospodarsku budućnost na velikoj osječkoj Gospodarsko-šumarskoj i Gospodarsko-obrtničkoj izložbi 1893. godine, no ona se održala bez nazočnosti hrvatskih predstavnika. Ujedno se pokazao na ovoj izložbi i iznimno važan i snažan utjecaj židovskog kapitala na grad Osijek. Kako cionistički pokret još nije zaživio (prvi cionistički kongres održan u Osijeku 1904. godine)²¹ Židovi su na Hrvatsku gledali kao na svoju novu domovinu i u nju donijeli sa sobom kapital i znanje te ga još dodatno umnožili.²² Naročito važni bili su događaji u posljednjem desetljeću devetnaestog stoljeća. Naime, u drugoj polovici i pred kraj 19. stoljeća Osijek je gospodarsko i kulturno središte Slavonije te zahvaljujući tome postepeno se urbanistički oblikovao u onodoban moderni srednjoeuropski grad. Porast gospodarstva i stanovništva također su utjecali i na porast broja škola. Naročito gospodarski razvoj tražio je stručno obrazovane kadrove pa se uz već postojeće veliku gimnaziju, realke i realne gimnazije, otvaraju još i šegrtske škole i trgovačka akademija te više drugih škola.²³

Upravo su škole mjesta od kojih je krenulo buđenje hrvatstva. Još 1890. godine prof. Ivan Zach, Slovak, zajedno s Josipom Mencinom u Osijeku započinje izdavati *Hrvatsku*

²⁰ Mažuran, ur., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 155-156.

²¹ Ljiljana Dobrovšak, „Prvi cionistički kongres u Osijeku 1904. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, 37 (2005.), br. 2: 485-487.

²² Mažuran, ur., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 174.

²³ *Isto*, 168.

enciklopediju zbog čega je bio premješten na nižu gimnaziju u Petrinji.²⁴ Naravno ovo je bio samo početak jer su u osječkim školama radili profesori kao Ferdo pl. Šišić, dr. Rudolf Horvat, Matija Murko, Dragutin Prohaska, Đuro Szabo i Matija pl. Segher. Nasuprot Hrvatskom pjevačkom glazbenom društvu (kasnije „Kuhač“) čiji predsjednik je bio podžupan Levin pl. Chavrak otvara se Horvatovo pjevačko društvo „Lipa“ koje je podržavalo dr. Dragutina Neumanna vođu oporbe čija je obitelj jedna od rijetkih plemićkih obitelji koji se nisu oslanjali previše na ugarske banke što im je omogućilo provođenje hrvatske politike.

Neumann, pravaš, zahtijevao je za Hrvatsku veću gospodarsku samostalnost u odnosu prema Kraljevstvu Ugarskoj te zahtijevao veća sredstva za uređenje Drave, cesta i prometnica općenito. Sukobi oko zastave „Lipe“, oko listova, Hrvatske i Narodne čitaonice te oko izbora rezultirali su intervencijom Bana Héderváryja 1902. godine. Premjestivši dosta profesora van Osijeku i tako oslabivši prohrvatski orijentirane intelektualce i političare pripremio je teren za dosta uspješan rad Hrvatsko-srpske koalicije u gradu Osijeku. Još od 1860. godine ukinuće Vojvodine srpske i kasnije u Srpskoj kneževini pod Obrenovićima i Karađorđevićima omogućilo je da se srpsko-hrvatska ideja stalno održava, a ona naročito dolazi do izražaja u zadnjim godinama monarhije. Srpsko stanovništvo također nastoji djelovati na društvenoj i gospodarskoj sceni grada, no nemaju većih uspjeha sve do 1895. godine nemaju, kad se uz pomoć Srpske banke u Zagrebu povezuju s brojnim srpskim štedionicama. Primjer tome je i izgradnja historicističke palače dr. Milana Maksimovića 1897. godine koja je služila kao jedna od rezidencija tadašnjeg srpskog patrijarha Georgija Brankovića. „Protjerivanjem“ bana Khuen-Héderváryja iz Hrvatske 1903. godine na mjesto ministra predsjednika ugarske vlade odnosi u gradu postaju još kompliciraniji naročito zbog raznolikosti pučanstva po jeziku, vjeroispovijesti, narodnosti i zanimanjima.²⁵

3.3. Arhitektura i urbanizam grada Osijeka u vrijeme bana Khuen-Héderváryja

²⁴ *Isto*, 168.

²⁵ Mažuran, ur., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 168-169.

U vrijeme banovanja Karóly Khuen-Héderváryja u Hrvatskoj i Slavoniji se razvijaju dva urbana centra Osijek i Zagreb. Prvi je tek trebao potencijalno postati moderni srednjoeuropski grad, a drugi, glavni grad Hrvatske i Slavonije. U istom vremenu izgradnje i urbanog oblikovanja Osijeka, oblikuje se također i grad Zagreb. Ovo je jedan od zanimljivih primjera sličnosti u razvoju gradova, gdje se oba grada u podjednakim etapama razvijaju, no za razliku od Osijeka u gradu Zagrebu na znatno većoj razini. Dodatna razlika jest što se u Osijeku mahom formira Gornji grad dok se u Zagrebu mahom izgrađuje Donji grad. Još jedna velika razlika jest i sam smjer širenja. Zagrebački Donji grad osmišljen je kao proširenje grada više kružnog oblika što je omogućilo lakše i skladnije urbano planiranje grada. U Osijeku glavni cilj širenja grada bilo je povezivanje svih njegovih dijelova (Gornji grad, Donji grad i Tvrđa) zbog čega je i danas grad više izduženog oblika prateći smjer kretanja rijeke Drave, od zapada prema istoku. Pa je tako u razdoblju od 1893. do 1913. godine Milan Lenuci projektirao za područja grada Zagreba oslobođena premještanjem i rekonstrukcijom potoka Medveščaka više avenija u funkciji prostornih osi i ishodišta urbanističke strukture pojedinih budućih dijelova grada. Slične je avenije projektirao i za područje periferije, Trešnjevke i Trnja. Te osi razabiru se u kasnije izgrađenom tkivu grada, iako u drukčijim dimenzijama i izmijenjenim tokovima. Koristeći se primjerima njemačkih i pariških avenija stvara većinom simetrične blokove i ulice kojima je grad u cijelosti povezan te zaokružuje konačni izgled Zagreba kao reprezentativnog europskog grada. Radi toga danas Donji grad obuhvaća najuže gradsko središte, najgušće nastanjeni dio grada u kojemu je koncentrirana glavnina javnog, a posebice kulturnog života Zagreba. Još 1895. godine izgrađena je zgrada Hrvatskog narodnog kazališta, a ubrzo zatim 1896. godine i Umjetnički paviljon.²⁶ Umjetnički paviljon je izgrađen za potrebe Milenijske izložbe u Budimpešti održane iste godine, kojom je Mađarska slavila tisućgodišnjicu svoje državotvornosti. Hrvatski su umjetnici, na inicijativu slikara Vlahe Bukovca, tražili da se sagradi poseban željezni montažni Paviljon umjetnosti koji će na završetku izložbe biti trajno prenesen u grad Zagreb. Po uzoru na željezni izgrađen je i zidani Umjetnički paviljon koji će ostati i do danas jedan od najljepših kulturnih građevina grada Zagreba.²⁷

Suprotno Zagrebu, u Osijeku se širenje grada kreće drukčijim smjerom. Za razliku od Tvrđe koja je planski građena, ostale gradske jedinice imale su elemente više ruralnog

²⁶ Snješka Knežević, „Lenucijeve avenije: nove prostorne osi Zagreba“ *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 44 (2020) br. 2: 150-157.

²⁷ Mladen Perušić, „Gradnje i obnove Umjetničkog paviljona u Zagrebu“ *Portal: godišnjak Hrvatskoga restauratorskog zavoda*, (2015.) br. 6: 183-193.

karaktera i razvijale se spontanije. Sredinom 19. stoljeća središte grada Osijeka nalazilo se u Tvrđi, no zbog prostorne ograničenosti i sve većeg priljeva novog stanovništva Gornji grad postepeno preuzima ulogu upravnog i kulturnog središta grada dok Donji grad zadržava više stambenu ulogu. Još 1846. godine u Gornjem gradu Osijeka kao središtu Virovitičke županije izgrađena je velebna klasicistička županijska palača s čime se formirala zapadna strana jedne od glavnih ulica Gornjeg grada tada poznata kao Volovski sokak, danas Županijska ulica.²⁸ Nasuprot palači, na istočnoj strani ulice ubrzo je izgrađen niz rano historicističkih trgovačkih kuća i javnih zgrada počevši s kazalištem i Casinom 1866. godine (od 1907. Hrvatsko narodno kazalište). Već iduće godine 1869. izgrađena je gornjogradska sinagoga na uglu Županijske ulice i Ulice divljeg čovjeka²⁹, danas Ulice Hrvatske Republike te niza trgovačkih zgrada koje imaju gotovo istovjetnu namjenu i organizaciju prostora. Pročelja su im široka, monumentalna i ukrašena jednostavnim geometrijskim i vegetabilnim ukrasima. Prostorno zgrade su bile kvadratnog oblika s prednjim, uličnim djelom gdje su se nalazili poslovni prostori (prizemlje) i stambeni prostori (kat) te stražnjeg dijela gdje su se nalazili skladišni prostori. Središte Gornjeg grada čini Tržni ili Glavni trg (danas glavni trg dr. Ante Starčevića) te Županijska i Kapucinska ulica.³⁰ Sve do 1883. na snazi je bio zakon topničke potege Tvrđe. Topnička potega jest brisani prostor oko Tvrđe na kojem je zbog uvjeta i načina ratovanja bila zabranjena bilo kakva izgradnja i protezala se na 232.048 m².³¹ Njegovim ukinućem prave se novi planovi proširenja i povezivanja svih gradskih jedinica. Na području središta Gornjeg grada u narednim godinama podiže se mnogo javnih zgrada. Na glavnom trgu se 1894. godine podiže palača grofa Normanna (danas Gradska vijećnica) prema projektu Josipa pl. Vancaša Požeškog. U Kapucinskoj se ulici gradi hotel Royal 1896. godine prema nacrtu Wilima Carla Theobalda Hofbauera.³² U razdoblju od 1894. do 1898. godine gradi se na mjestu stare župne crkve, po želji Josipa Jurja Strossmayera, nova neogotička župna crkva sv. Petra i Pavla prema natječajnom projektu Franza Langenberga.³³ Ovdje je potrebno spomenuti Strossmayera, rodnom iz Osijeka, upravo zbog njegovog doprinosa ne samo kao đakovačkog biskupa (danas Đakovačko-osječka nadbiskupija) već i kao političara s federalističkim idealom, zastupnika u Hrvatskom saboru 1861. godine i 1865–67. godine, velikog župana

²⁸ Mažuran, ur., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 173.

²⁹ Zlata Živaković-Kerže, *Svaštice iz staroga Osijeka*, (Osijek: Hrvatski institut za povijest – Zagreb, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod 2016.), 136. i 140.

³⁰ Mažuran, ur., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 267.

³¹ Luka Petrak, „Zgrade vojarni u Osijeku iz 19. st.“ (Diplomski rad, sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku 2017.), 4.

³² Mažuran, ur., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 174.

³³ Živaković-Kerže, *Svaštice iz staroga Osijeka*, 182.

Virovitičke županije 1861–62. godine. U Osijeku, osim već spomenute župne crkve sv. Petra i Pavla, lokalno poznate i kao „osječka katedrala“, potpomogao je izgradnju zgrade Više gimnazije u Osijeku te djevojačke škole.³⁴ Uz Strossmayera od iznimne važnosti za političku i socijalnu povijest grada je bio i Lorenz Jäger. Kao slavonski najveći proizvođač drvene građe sa središtem u Osijeku proizvode je plasirao u gotovo sve europske zemlje. Kada je 1885. godine iscrpio šume i ostvario planirani profit, Jäger se povlači te se u Osijeku do svoje smrti posvetio dobrotvornom radu i veći dio svoga imetka usmjerio je prema dobročinstvu. Godine 1885. je kod Gradskog poglavarstva utemeljio Zakladu za pomoć siromašnima, donirao Sveopću zakladnu Huttler-Kohlhoffer-Monspergerovu bolnicu te nakon smrti njegovom oporukom je 1889. godine utemeljena Zaklada za žensku siročad. Kao istaknuti gospodarstvenik uključio se i u politički život Kraljevine Hrvatske i Slavonije pa je 6. studenoga 1886. jednoglasno izabran u Hrvatski sabor kao narodni zastupnik valpovačkog kotara. U Saboru je bio aktivan do studenoga 1888. kada se razbolio i zatražio dopust. Još 1886. godine postaje počasnim građaninom Osijeka, a dok je još bio živ, jedna je osječka ulica dobila njegovo ime.³⁵

Vodeni promet koji je bio od iznimne važnosti za grad također je poboljšán krajem 19. stoljeća utvrđivanjem obje obale rijeke Drave na području grada te izgradnjom Zimske luke 1896. do 1898. godine. Luka je dužine 600 m, a zimovnik 460 m, širok na ulazu 42 m, a na izlazu 64 m sa prostorom od 26 000 m². U njega se moglo usidriti 17 lađa i 4 vodenice, 4 velika i 13 manjih brodova, a kako samo ime kaže Zimska luka je štitila brodove od komada leda koji su plutali Dravom početkom godine kada bi se led na Dravi topio i pri udaru o brod bi ih oštetili.³⁶

Donji grad je do 40-ih godina 19. stoljeća bio važno središte prometa i trgovine, no postepenim razvojem Gornjeg grada Donji grad počinje gubiti na važnosti te postaje primarno stambena četvrt.³⁷ U Donjem gradu mahom su bile stambene zgrade i kuće s većinom stanovništva srednje ili niže klase. Od reprezentativnih objekata svakako se ističe zgrada Zemaljske zakladne bolnice u Osijeku sagrađena 1874. godine novcem iz zaklade triju velikih osječkih dobrotvora – Johanna Kohlhoffera, Josipa Huttlera i Christiana Monspergera. Monumentalnu historicističku zgradu osječke bolnice je projektirao osječki graditelj Karl

³⁴ Strossmayer, Josip Juraj. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristup ostvaren 19.IX. 2024. (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/strossmayer-josip-juraj>)

³⁵ Jäger, Lorenz. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2024), mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2024. Pristup ostvaren 19.IX.2024. (<https://hbl.lzmk.hr/clanak/jager-lorenz>)

³⁶ Živaković-Kerže, *Svaštice iz staroga Osijeka*, 192.

³⁷ Švoger i Turkalj, ur., *Temelji moderne Hrvatske*, 399.

Klausner, a sagradio osječki građevinski poduzetnik Alois Flambach. Bolnica je tada slovila za najmoderniju bolničku zgradu u ovom dijelu Austro-Ugarske Monarhije.³⁸ Donjogradska sinagoga znatno je mlađa, građena 1902. godine, iako su završni radovi trajali i tijekom 1903. godine, a za izgradnju hrama najviše je bio zaslužan načelnik Odbora za gradnju dr. Oskar Kohlbach,³⁹ no svejedno dokaz kulturnog razvoja svih dijelova grada. Ova sinagoga ujedno je i jedan od rijetkih primjera izgrađenih ušćvanih sinagoga u Hrvatskoj. Ako se dodatno zagleda u situaciju s kraja 19. stoljeća godine 1885. situacija oko Tvrđe se malo popravlja te je izvršena nagodba između Visokog vojnog erara i Općine grada Osijeka o primopredaji nekih zemljišnih parcela u Tvrđi. Godine 1899. nadopunjen je plan prve katastarske izmjere iz 1863. godine. Parceliraju se kompleksi gradskog zemljišta duž Kolodvorske ulice, Žitnog trga (danas Gajev trg), Teretne ulice, produžene Kapucinske ulice, Vukovarske ulice, Gundulićeve i Reisnerove ulice te prostor Vašarišta (danas Zrinjevac) i Žabnjaka (klizište, danas sjeverni produžetak Reisnerove ulice). Gornji grad kao kulturno, ekonomsko i upravno središte na osnovu toga dobiva konačne obrise, dok Donji grad najviše nadopuna ima na ulici koja ga povezuje sa Tvrđom i Gornjim gradom. Uz to krajem 19. stoljeća obavljeni su veliki hidromehanizacijski radovi na isušivanju močvarnog zemljišta na južnom dijelu grada i oko Tvrđe te su ona pretvorena u zelene površine.⁴⁰

Za razdoblje do 1900. godine na snazi je bi Građevinski red iz 1889. koji je potvrđen 1892. i 1893. godine, a 1899. provedena je nova parcelizacija te su tako ostvareni preduvjeti za Građevni red za Osijek, Varaždin i Zemun iz 1900. godine izdan u Zagrebu. Građevni red izdan je kao uredba za donošenje regulacijskih planova i gradnje na području tih gradova. Gradsko zastupništvo je u veljači 1901. godine odobrilo regulatornu osnovu za Gornji grad i statut koji su potvrđeni od Kraljevske zemaljske vlade iste godine. Već iduće, 1902. godine, donesen je dodatak statutu regulatorne osnove Gornjeg grada u Osijeku. U Dodatku su opisane međe pojedinih kompleksa te su između ostalog određene i širine novih ulica.⁴¹ Nova regulatorna osnova je izrađena 1904. godine, a njezina osnova jest bio katastarski plan Osijeka iz 1902. godine. Osnovu osnove čine tri ulice smještene u smjeru istok – zapad; produžena Kapucinska ulica, državna Vukovarska ulica te u južnom djelu ulica uz željezničku prugu. Paralelne s njima planirane su još tri ulice te oblikovanje ukupno 5 trgova i uređenje

³⁸ Živaković-Kerže, *Svaštice iz staroga Osijeka*, 146.

³⁹ Vladimir Maleković, *Historicizam u Hrvatskoj*, (Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt 2000), 532.

⁴⁰ Viktor Ambruš. "Osijek na prijelazu 20. stoljeća", *Peristil : zbornik radova za povijest umjetnosti* (Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti 1988), 71.

⁴¹ Dubravka Hackenberger (ur.) i Julijo Martinčić, *Secesija u Hrvatskoj*, (Osijek: HAZU. Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, 1997), 195-196.

dva nova parka. Sve zajedno planirana je izgradnja 25 blokova. Većina blokova je bila pravokutnog oblika, različitih površina. Na osnovi regulatorne osnove izgradnja Gornjeg grada je predviđena na prostornoj parceli između Drave i željezničke pruge, istočno od definiranog gradskog prostora, na području od Tvrđe do Novog grada.⁴²

⁴² Hackenberger i Martinčić, *Secesija u Hrvatskoj*, 196-198.

4. Politička i nacionalna previranja na početku 20. stoljeća i Prvi svjetski rat na području grada Osijeka

4.1. Osječki Hrvati, Mađari, Nijemci, Židovi i Srbi na početku 20. stoljeća

Ubrzo nakon što je ban Khuen-Héderváry napustio Trojednu Kraljevinu i imenovan ministrom predsjednikom ugarske vlade, politička situacija u gradu postepeno se mijenja ali ne na bolje.⁴³ U nastavku teksta prikazat će se odnosi među političkim strankama ali i narodnostima i vjerama u gradu Osijeku na početku 20. stoljeća te njihov utjecaj na urbanističko oblikovanje grada.

Dio starosjedilačkog stanovništva Slavonije obuhvaća i mađarsko stanovništvo koje preživjelo i osmanske opasnosti, a nastanili su se na toku rijeke Drave, naseljima pokraj Vuke (Korog) i Osijeka (Retfala). U Osijeku Mađari se nastanjuju zapadno od tvrđe u naselju Retfala (rev-skela). Poradi čestih poplava Drave nastao je uskoro oko spomenutog naselja veliki rit pa se naselje prozvalo Retfala-ritsko selo (Njemački Rieddorf). Procjenom Eleka Fényesa 1840. godine je broj tih ostataka Mađara u Hrvatskoj iznosio 5050 (0,32 %). No brojčano stanje će se promijenti migracijama u drugoj polovini 19. stoljeća i početkom 20 stoljeća.⁴⁴ Nijemci također sličnim kretanjima postepeno postaju dio stanovništva Osijeka. Po usmenoj predaji barun Antun Pejacsevics pozvao je Nijemce iz Bavarske i Württemberga da se presele na njegovo vlastelinstvo kao poljoprivredni radnici. Zaslugom baruna Josipa Prandaua oko 1790. godine Nijemci uglavnom rimokatoličke vjeroispovijesti su se naselili u novonastalom selu Josipovac pokraj Osijeka, a selo Josipovac se ubrzo prozvalo Njemačkom Retfalom, tj. ulice pokraj glavne ceste (danas ulica Josipa Jurja Strossmayera). Nijemci su marljivim radom stekli vlasništvo nad koloniziranom zemljom te se naseljavaju također i u Novom gradu jugoistočno od Tvrđe (danas ulica Martina Divalta).⁴⁵ Nijemci su se naseljavali kao obrtnici, trgovci, oficiri i činovnici te su imali prednost pred domaćim stanovništvom,

⁴³ Mažuran, ur., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 169.

⁴⁴ Béla Makkai, „Migracija iz južne Mađarske preko Drave i Save krajem XIX. stoljeća“, *Podravina*, 10 (2011.), br. 19: 66-69.

⁴⁵ Dragutin Rasković, „Povijest Njemačke pučke škole u Osijeku – Retfala 1816.-1945.“, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice - VDG Jahrbuch*, 15 (2008.), br. 1: 316-319.

najprije u većoj obrazovanosti, naprednijoj poljoprivredi te razvijenim zanatima. Osijek je također do početka 20. stoljeća pod snažnim njemačkim kulturnim utjecajem poprimio obilježja njemačkoga grada te tako postaje i najrazvijeniji slavonski grad. U prvoj polovini 20. stoljeća taj povlašteni njemački element ovdje postaje još jedan „kamen spoticanja“ u ekonomskom, gospodarskom, kulturnom i urbanističkom razvoju grada Osijeka.⁴⁶

Među mnoštvom različitih političkih grupacija koje su djelovale u gradu najjača grupacija su bili koalicionaši. Oni postaju naročito jači nakon 1903. godine propovijedajući da se Hrvati i Srbi moraju ujediniti u borbi protiv mađarskih i njemačkih interesa pa im se pridružuje nekoliko stranaka, čak i dio Židova. Pristupa im i Neumann.⁴⁷ Koalicija se politički godinama borila protiv Monarhije potpomognuta sredstvima iz Beograda preko Nikole Pašića i Vase Muačevića osječkog veleposjednika koji je ujedno imao dobre veze u financijskim krugovima Vojvodine. Koaliciji pristupa i čepinski vlastelin Antun Mihalović, koji je bio i veliki župan Virovitičke županije od 1904. do 1907. godine i uvelike pripomogao uvozu češkog kapitala u osječku i slavonsku privredu. Početkom 20. stoljeća Osijek postaje grad sa najviše hrvatskog stanovništva u Slavoniji čemu je pripomoglo i što se dio Židova opredijelio za hrvatstvo ali ponajviše što je uz Zagreb i Osijek imao dvije trećine radnog stanovništva koje se doseljavalo iz siromašnih ruralnih okolnih sredina u sada industrijalizirane gradove.⁴⁸ Problem je bio što nakon 1903. godine većina istočnog tržišta sada prolazila mimo Osijeka te je sukladno sve težoj materijalnoj situaciji u gradu i radništvo sve češće odlazilo u štrajkove. Prvi štrajk u Osijeku dogodio se u staklari 1856. godine, a od tada su socijaldemokrati prikupljali utjecaj te se 1894. godine održana konferencija Socijaldemokratske stranke na kojoj je usvojen Heinfeldski program kao privremeni program stranke. Socijaldemokrati također stupaju u koaliciju sa Srpsko-hrvatskom koalicijom 1905. godine, a iste godine organiziraju i veliki štrajk na kojem pogiba radnik Srećko Kulunčić. Već 27. siječnja 1906. godine koalicija je organizirala manifestaciju sloge Hrvata i Srba, a koalicija se oglašavala putem *Narodne obrane*. Odnosi među Hrvatima i Srbima u Osijeku u ovom razdoblju se smatraju ravnopravnima stoga se koaliciji pridružuje mnoštvo uglednih Osječana, a na određeno vrijeme i pravaši te je s time u gradu stvorena jaka opozicijska stranka protiv Mađara.⁴⁹ Potvrda navedenog dogodila se na izborima 3. svibnja 1906. godine na kojima su

⁴⁶ Siniša Bjedov, „Veliki rat u publikacijama Kluba hrvatskih književnika i umjetnika u Osijeku 1910. – 1924.“, *Mostariensia : časopis za društvene i humanističke znanosti*, 20 (2016.), br. 1-2: 61-77.

⁴⁷ Ljiljana Dobrovšak, „Židovi u banskoj Hrvatskoj u zbivanjima 1903.-1904.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 37 (2005.), br. 3: 645-646.

⁴⁸ Mažuran, ur., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 167.

⁴⁹ *Isto*, 170-171.

pobijedili dr. Antun Pinterović u Gornjem gradu i dr. Vladimir Kovačević u Donjem gradu. Obojica su bili predstavnici koalicije suprotstavljeni Mađarima, Židovima i Nijemcima. Židovi su se pridružili mađarskoj politici jer su već uočili bili potencijalnu opasnost koju predstavlja srpska hegemonija. U Srbiji je Židovima bilo zabranjeno trgovati, a u Bačkoj su isto imali velikih problema. Iz tog su se razloga priklonili Mađarima na izborima što je rezultiralo velikim antisemitskim raspoloženjem nakon izbora. S druge strane, antisemitizam dovodi do jačanja cionističkog pokreta u gradu te se odnosi među svim stranama zaoštravaju. Mađarska vlada tek je 11. srpnja 1912. godine suspendirala sve autonomne uredbe i vratila odnose na stanje iz 1871. godine, prekasno shvativši da je srpska autonomija poprimila političku konotaciju.⁵⁰

Odnosi Mađara i Hrvata napeti su kroz cijelo 19. i početak 20. stoljeća. Najviše zbog mađarizacije na obje strane izbijaju nemiri. Jedan primjer ovome može biti i mađarski dnevni list *Hazának*. Ovaj seljaštvu bliski list često se bavio temom progona Mađara u Slavoniji (*A magyarság üldözése Szlavoniaban*, od 5. srpnja 1901. godine, br. 166) i slavonskim pitanjem (*A Szlavon kérdés*, od 16. srpnja 1901. godine, br. 166). U prvom članku navodi se broj od 100 000 Mađara što je realan broj, no u drugom već se brojke penju na 300 000 Mađara, i u oba se govori kako ih „hrvatske vlasti proganjaju i nezakonito gospodarski šikaniraju“. Zbog toga su, uz suradnju Zemaljskoga zajmenog saveza, u 30 slavonskih naselja u kojima ima mađarskog stanovništva osnovane kreditne zadruge s mađarskim kao službenim jezikom i mađarskim kapitalom. Hrvatska javnost ovaj potez osnivanja zadruga dočekala je s jakim negodovanjem kao i djelovanje privatnih (željeznice) i vjerskih škola na mađarskome jeziku. Odnosi nisu bili bolji ni nakon potpisivanja Riječke (3. listopada 1905. godine) i Zadarske rezolucije (17. listopada 1905. godine) čiji ishod je bio stvaranje Hrvatsko-srpske koalicije koja je već 11. prosinca 1905. obznanila svoj politički program.⁵¹ Sada u ujedinjenoj oporbi koalicija tvori snažnu prevagu mađarskim ali i hrvatskim interesima. Ubrzo nakon pobjede na lokanim izborima 1906. godine u gradu Osijeku koalicionaši su postepeno počeli potkopavati hrvatstvo u gradu budući da se ono protivilo budućim srpskim interesima. Nastojali su djelom ograničiti velike slobode banova pa su ulazili u česte sukobe s njima, točnije hrvatskim banovima Pavlom Rauchom (1908.-1910.), Nikolom Tomašićem (1910.-1912.) i Slavkom Cuvajem (1912.-1913.). Za Tomašića je znatno prošireno izborno pravo, pa

⁵⁰ Mažuran, ur., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 169.

⁵¹ Ladislav Heka, „Hrvatski ban Karlo (Károly) Khuen Héderváry i hrvatsko nacionalno pitanje“ *Scrinia Slavonica : Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, (Slavonski Brod, 16. (2016.) br. 1.), 220-221.

su tada i radnici mogli steći veći politički utjecaj. Slijedom događaja, uključujući i veleizdajnički proces⁵² iz 1909. godine i djelovanjem književnika Rudolfa Franjin Magjera položaj hrvatstva u gradu dodatno je oslabilo. Također provodio se teror nad tvornicama Židova i Nijemaca te u razdoblju od tri godine gore 1909. godine mlin Kraus, tvornica Povischil i tvornica šibica, 1911. godine mlin Union, a 1912. godine mlin Karolina te se može pretpostaviti da se radi o političkoj sabotaži. Da bi se zaključilo kakvo je stanje u Osijeku dovoljno je pogledati osječke listove *Hrvatsku obranu*, *Hrvatski list*, *Jug*, *Slavonische Presse*, *Die Drau* i kretanje stanovništva i činovništva, a javljaju se i sve veće težnje Židova za bijegom iz ovih krajeva prema zapadu tj. Zagrebu. No unatoč ovim političkim previranjima, općenito početkom 20. stoljeća srednjoeuropski stilski, umjetnički i arhitektonski utjecaj ostavlja znatan trag na vizuri i izgledu grada Osijeka.⁵³

4.2. Urbanizam grada Osijeka do Prvog svjetskog rata

Od 1903. godine u Kapucinskoj ulici prodaju se gradilišta za gradnju prizemnih priključnih kuća okrenutih prema Dravi. Kasnije, od 1904. odlučeno je da moraju biti izgrađene zgradama na dva ili više katova, a ostale mogu biti na jedan ili više katova, samo ne prizemnice. Krajem 1906. godine donesen je prijedlog da se klizište parcelira kao i zemljišta istočno od sudbene palače. Zapadno od vijećnice otvorena je nova ulica, spojena s Gundulićevom.⁵⁴ Ovdje potrebno spomenuti Josipa Povischila, vlasnika tvornice pokućstva koji prvi gradi radničko naselje parcelirano južno od željeznice prema Vinkovcima, u jugozapadnom djelu grada, te s time daje prve obrise kasnije Industrijske četvrti. Naselje je bilo pravokutnog oblika te je stilskim izgledom podsjećalo na idejne skice stambenih kolonija za radničku klasu kakve su propagirale tvornice u zemljama razvijene industrije u 19. stoljeću.⁵⁵ Kao jedan od potencijalnih uzroka izgradnje naselja možda je bio i generalni štrajk 1905. godine, koji je počeo kod stolarskih radnika osječke tvornice Povischil i Kaiser te

⁵² U hrvatskoj historiografiji sudski proces koji su vlasti Austro-Ugarske organizirale u Zagrebu 1909. godine protiv 53 člana Srpske samostalne stranke. SSS tada dio Hrvatsko-srpske koalicije. Optuženi su za suradnju s vlastima Srbije u uroti da se Južni Slaveni ujedine u zajedničku državu. Ubrzo je Koalicija sklopila politički pakt s ugarskim premijerom Héderváryjem, pa su svi optuženici bili pomilovani.

⁵³ Mažuran, ur., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 169-171.

⁵⁴ Hackenberger i Martinčić, ur., *Secesija u Hrvatskoj*, 198-201.

⁵⁵ Dubravka Hackenberger (ur.) i Julijo Martinčić, *Osječka arhitektura 1918. – 1945.*, (Zagreb – Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad, 2006), 161-164.

prerastao u generalni štrajk te kada je na ulice izašlo 4.500 radnika zahtijevajući bolje satnice i veće plaće.⁵⁶ Planiralo se izgraditi Vijećnički trg (vrt) s izgradnjom gradske vijećnice preko puta časničkog paviljona s pročeljem prema Chavrakovoj. Od 1908. započela je prodaja gradilišta. U razdoblju od 1907. do 1910. parcelirana su tri bloka između Vukovarske ulice i Željezničkog reda istočno od Teretne ulice. Za gradnju radničkih stanova parcelirani su rubni dijelovi uz Vinkovačku cestu 1906. godine i u Radničkoj i Gundulićevoj ulici 1908. godine. U Donjem gradu parceliran je istočni dio od drvoreda do Topničke vojarne između Novog i Donjeg grada između 1904. i 1905. godine.⁵⁷ Na sjednici Gradskog zastupništva 1912. godine prihvaćen je statut o regulaciji grada i izvedbi građevina u Slobodnom i kraljevskom gradu Osijeku. Isti je prihvaćen od Kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade, Odjela za unutrašnje poslove 1913. godine. Sastavio ga je građevinski oficijal Skender Kovačević, te gradski nadinženjer K. Čutuković. Uz njih na sastavljanju statuta sudjelovalo je još prestižnih ljudi među kojima i priznati domaći arhitekt Viktor Axmann. Glavne zone budućeg širenja grada bile su između Tvrđe i ostalih dijelova grada, te periferije, a osnovna za taj plan bilo je rušenje fortifikacija osječke Tvrđe. Statut je napravljen kao nadopuna Gradskog reda III. za grad Osijek i bio je obavezan za područje između Drave, Županijske ulice i željezničke pruge, a drugdje u gradu je bio samo smjernica budućeg razvoja.⁵⁸

Ubrzo je i neizgrađeni prostor nadomak centra Gornjeg grada poznat kao Lučko polje zamijenjen reprezentativnim Sakuntala parkom projektom Viktora Axmanna. Sjedinjujući urbanizam, pejzažnu arhitekturu i arhitekturu u planu iz 1910. godine Axmann će doseći visoku arhitekturu. Na istočnoj strani Sakuntala parka 1911. godine Axmann projektira zgradu kazališta (kino) Urania⁵⁹ te je uz samu zgradu kinematografa također izgrađena i tajna lođa slobodnih zidara čiji je član Axmann isto bio. Na Europskoj aveniji tada Glavnoj ulici koja se kretala prema istoku povezujući Gornji grad sa Tvrdom i Donjim gradom od 1883. do 1900. godine na južnoj strani Glavne ulice između Kolodvorske (danas Radićeve) i Teretne (danas Kardinala Alojzija Stepinca) ulice izgrađuje se niz reprezentativnih, monumentalnih, i u historicističkom duhu građenih zgrada javne namjene. Sve ove zgrade počevši od Sudske palače, zatim Palača predsjednika hrvatskog sabora Neumanna i zgrade Trgovačke i obrtničke komore za Slavoniju postavljene su slobodno na parcelama, okružene zelenilom. Na sjevernoj strani Glavne ulice u razdoblju od 1900. do 1912. godine gradi se niz od osam

⁵⁶ Robert Skenderović i Dinko Župan, ur., *Slavonske šume kroz povijest* (Slavonski brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2018.), 348-351.

⁵⁷ Hackenberger i Martinčić, ur., *Secesija u Hrvatskoj*, 198-201.

⁵⁸ Hackenberger i Martinčić, ur., *Secesija u Hrvatskoj*, 202-203.

⁵⁹ Mažuran, ur., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 174-175.

reprezentativnih zgrada podignutih u duhu secesije.⁶⁰ Ovaj niz zgrada projektirali su osječki arhitekti i graditelji, a među njima najistaknutiji za osječku arhitekturu općenito su bili Ante Slaviček, Wilim Carl Theobald Hofbauer i Viktor Axmann (kasnije slavenizirao ime u Vladoje Aksmanović). Na uglu Glavne i Teretne ulice 1912. godine izgrađena je Palača pošte u duhu budimpeštanske secesije po projektu mađarskog arhitekta Ivana Laya. Prema Regulatornim osnovama zamišljeno je produživanje Glavne ulice prema istoku, a velike zelene površine oko Tvrđe zamišljene su kao perivoji. Na području današnjeg Parka Petra Krešimira IV. planirana je gradnja novog kazališta i gradske vijećnice no zbog izbijanja Prvog svjetskog rata ti projekti su obustavljeni.⁶¹

4.3. Osijek u vrijeme Prvog svjetskog rata i raspada Austro-Ugarske

Razdoblje Prvog svjetskog rata za grad Osijek bilo je osobito teško. S jedne strane zaustavio se svaki gospodarski razvoj i modernizacija grada, a s druge strane Osijek je tijekom rata skrbio ne samo za veliki broj ranjenika zbrinutih u osječkoj bolnici, već i za djecu palih ranjenika te izbjeglice iz Istre i Dalmacije te Hercegovine i Bosne. Također, Vaso Muačević je iz Bosne doveo 4000 srpske djece koja su tu i ostala. U humanitarnom radu i Crvenom križu naročito su se istakli veleposjednik Oskar Friml Antunović, Malva Hermann, Josipa Glembay, grof Rudolf Gustav Norman iz Valpova, Teodor Marko Pejacsevich, barunica Tereza Adamović i dr. Istovremeno brigom za stradalnike rata sve glasnije se javlja jugoslavenstvo, ne samo u redovima Srpske samostane stranke već i novostvorene Hrvatske ujedinjene samostalne stranke (do tada unionisti) i socijaldemokrata. Što je rat duže trajao to je više pogodovao ideji jugoslavenstva pa tako osječki list *Jug* u veljači 1918. godine objavljuje Majsku deklaraciju te se svi pobornici jugoslavenske ideologije počinju okupljati oko ovog lista i obilno ga novčano potpomažu, pa su za 500 000 kruna kupili i Pfeiferovu tiskaru. S time je gotova sva izdavačka djelatnost bila u rukama jugoslavenski orijentiranih ljudi. Vaso Muačević osječki privrednik, koji je vodio pravoslavnu crkvenu općinu u Donjem gradu od 1909. do 1919. godine ali i Trgovačko-obrtničku komoru, radikalizira svoje pristaše.⁶² Hrvatski sloj građanstva tek je nakon Prvog svjetskog rata shvatio u kakav se težak

⁶⁰ *Isto*, 174.

⁶¹ *Isto*, 175.

⁶² *Isto*, 171.

položaj doveo svojom pasivnošću i kao rezultat sukobi iz prijašnje države prenijet će se i u novu. Mjesne koalicijske vlasti Osijeka pozvale su srpsku vojsku 1918. godine u Osijek još prije ujedinjenja kako bi ga oslobodili bilo kakvog zaostalog austrougarskog utjecaja i općih buna stanovništva na području Slavonije te su oni zauzvrat okupirali grad. Osječko se nezadovoljstvo naročito osjetilo nakon što su sva zapovjedna mjesta preuzeli srpski oficiri iz Srbije koji su se prema osječkom stanovništvu odnosili kao osvajači prema pokorenima. To nezadovoljstvo poprimilo je tolike razmjere da su lokalni radikali morali uložiti velike napore kako bi spriječili izmjenu mišljenja o „oslobođenju“.⁶³

⁶³ *Isto*, 172.

5. Osijek u jugoslavenskoj državi

5.1. Uvod u novu državu i Vidovdanski ustav

Osječka povijest između 1918. i 1941. godine ispunjena je suprotnostima. Naročito u borbi između donekle uređene ali ne i pravedne Austro-Ugarske Monarhije i sada nove tvorevine Kraljevine SHS. Na toj liniji Osijek će se više nego li drugi hrvatski gradovi sudarati sa srpskim interesima i novim pravnim normama donesenim 1918. godine.⁶⁴ Zanimljivo je i da Osijek, grad koji je u Austro-Ugarskoj bio multikulturni i multinacionalni grad sa donekle pozitivnom perspektivom i gospodarstvom, sada u novoj državi postaje grad na periferiji sa sve većom stagnacijom razvoja zbog tržišta Austrije, Mađarske i Njemačke koja su sada postala zabranjena. Dodatno Osijek je grad u kojem se sukobljavaju dvije strane, federalizam i srpski centralizam i unitarizam. Hrvatska strana je zahtijevala uređenje federativnog oblika vlasti u kojem bi imala djelomičnu autonomiju u unutarnjim pitanjima države te bi sve članice koje su sačinjavale Kraljevstvo SHS bile ravnopravne. S druge strane samovlast kralja Petra Karađorđevića diktirala je centralizaciju i srpski unitarizam to jest srpsku hegemoniju nad svim narodima i krajevima unutar nove jugoslavenske države. Gledajući općenito kontekst Hrvata Osijeka u razdoblju od 1918. do 1941. godine, dokle god postoji koliko-toliko višestranačje i politički pluralizam, oni se zalažu za veću regionalnu autonomiju grada i podupiru Zagreb u zahtijevanju ustavnopravnog preuređenja Kraljevine SHS tj. Jugoslavije. Pojednostavljeno govoreći kad god bi stega popustila, hrvatska politička snaga težila bi samoodređivanju tj. svojoj samostalnoj državi ili preuređenju ustavnih prava Hrvatske unutar kraljevstva. Potrebno je napomenuti kako Kraljevstvo Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u Austro-Ugarskoj Monarhiji uvijek je razvojem „kaskalo“ za zemljama Carske Austrije ili Kraljevstva Ugarske, no sada, u novoj državi Trojedna kraljevina je jedna od najrazvijenijih zemalja Kraljevine SHS i jugoslavenska ideja je bila da bi ona svojom snagom trebala pomoći ostalim, gospodarski zaostalim zemljama Kraljevine.⁶⁵ Ovdje leži upravo prvi hrvatsko-osječki paradoks o novoj državi. Drugi paradoks je bilo srpsko-hrvatsko jedinstvo u Austro-Ugarskoj Monarhiji koje se sada u novoj državi gotovo odmah raspada. Prije svega

⁶⁴ Mažuran, ur., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 279.

⁶⁵ Anamarija Lukić, *Osijek gradonačelnika Vjekoslava Hengla (1920. – 1934.)*. Osijek: Njemačka narodnosna zajednica – Zemaljska udruga Podunavskih Švaba Osijek, 2021., 69-71.

zbog već spomenutog razilaženja u unutarnjoj izgradnji (ustroju) nove države ali i hrvatskog pitanja koje će se protezati kroz cijeli period postojanja Jugoslavije.⁶⁶ Pri tome potrebno je naglasiti da i u vremenu Austro-Ugarske Monarhije kada je koalicija najjača postoji dio pučanstva koji joj se suprotstavlja. Politika novog kursa izražena u Riječkoj i Zadarskoj rezoluciji nije imala potporu Stjepana Radića. Još 1904. godine braća Antun i Stjepan Radić osnivaju Hrvatsku pučku seljačku stranku (dalje: HPSS) koje ima svoje glasilo *Dom*, no tek nakon Prvog Svjetskog rata njihova stranka se sve više aktivira u političkom i svakodnevnom životu Osijeka i Hrvatske.⁶⁷

U Osijeku na političkoj sceni poslije 1. prosinca 1918. godine (proglašenje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca u Beogradu) može se susresti dvije skupine. Prvoj pripadaju političke stranke nastale u vremenu Austro-Ugarske Monarhije od kojih neke nastavljaju djelovati i u novoj jugoslavenskoj državi, a to su Starčevićeva stranka prava, Hrvatska pučka seljačka stranka, Hrvatska stranka prava i Hrvatsko-srpska koalicija. Poslije proglašenja nove države osnivaju se nove političke stranke kao Napredna demokratska stranka, Hrvatska pučka stranka, Demokratska stranka, Narodna radikalna stranka i Hrvatska zajednica. Godine 1919. prestaje postojati Hrvatsko-srpska koalicija te većina njezinih članova prelazi u novoutemeljenu Demokratsku stranku. Od političkih stranaka prva se pojavila Demokratska stranka. Njezina organizacija započinje s veljačom 1919. godine kada se osniva Jugoslavenski demokratski klub za Osijek i okolicu. Službenim osnivanjem Demokratske stranke na kongresu u Sarajevu 1919. godine članovi Jugoslavenskog demokratskog kluba održali su sastanke 5. ožujka i 14. travnja 1919. godine. Očekivao se dolazak Većeslava Wildera, Milana Pribičevića i Juraja Demetrovića u Osijek. Njihov dolazak označio je početak organiziranog rada na osnivanju stranačkih organizacija u sjeverno-istočnoj i istočnoj Slavoniji.⁶⁸ Ostatak proljeća i ljeta Demokrati su proveli radno na području Osječkog kotara ali i izvan njega, gdje su radili na osnivanju stranačkih organizacija. Mjesna organizacija Narodne radikalne stranke osnovana je u Osijeku 10. kolovoza 1919. godine, a za predsjednika je izabran odvjetnik dr. Jovan Kockar. Nepuna dva mjeseca kasnije osnivaju se još dvije stranačke organizacije. Hrvatska zajednica i HPS su imali osnivačke sastanke na isti dan 5. listopada 1919. godine. Na čelo Mjesne organizacije Hrvatske stranke je izabran umirovljeni gradski liječnik dr. Franjo Gottschalk, a Mjesne organizacije HPS-a Ljuboje Dlustuš. Osnivanjem Mjesnih

⁶⁶ Anamarija Lukić, *Osijek gradonačelnika Vjekoslava Hengla*, 20-21.

⁶⁷ Miro Kovač, „Raspadanje Austro-Ugarske i rađanje Kraljevine SHS u svjetlu francuske politike (od listopada do prosinca 1918.)“. *Časopis za suvremenu povijest* 35. (2003.) br. 1: 13.

⁶⁸ Mažuran et al., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 305-306.

organizacija Hrvatske stranke i HPS-a dovršen je proces polarizacije u građanskim redovima. Grad Osijek je sada imao četiri političke stranke i dvije radničke političke stranke. Sve političke stranke su imale i svoja glasila, što je bilo od vitalne važnosti za cjelokupnu njihovu aktivnost. Demokrati su pokrenuli svoje glasilo *Jug* još 1918. godine dok je radikalna *Straža* pokrenuta 2. kolovoza 1919. godine.⁶⁹ Nakon prestanka izlaženja *Hrvatskog kola*, *Hrvatska obrana* postaje glasilo HPS-a, a zajedničari pokreću svoje glasilo *Hrvatski list* početkom siječnja 1920. godine.⁷⁰

Godine 1920. za gradonačelnika je izabran Vjekoslav Hengl. U isto vrijeme odvijala se predizborna aktivnost izbora za Ustavotvornu skupštinu te je sa sigurnošću to bio najveći dotadašnji događaj u djelovanju političkih stranaka u Osijeku. Iste godine na izborima 28. studenog Narodna radikalna stranka (radikali) osvojila je najviše glasova u osječkom kotaru. U nadolazećem razdoblju aktivnosti političkih stranaka na području grada Osijeka je minimalna, radikali postavljaju svoje predstavnike na svim višim pozicijama unutar grada ali i na području cjelokupne Virovitičke županije. Izglasavanjem ustava 28. lipnja 1921. godine ozakonjen je sustav stvoren 1. prosinca 1918. godine (proglašenje Kraljevine SHS) te s time započinju sukobi radikalne stranke i demokrata sa Hrvatskom zajednicom. Iste godine osnovan je i Hrvatski blok koji je okupljao Hrvatsku republikansku seljačku stranku, Hrvatsku zajednicu i Hrvatsku stranku prava. Narodni poslanici tih triju stranaka zajednički su istupili sa izjavom kako poriču suverenitet Ustavotvornoj skupštini koja želi silom nametnuti ustav koji ne poštuje volju hrvatskoga naroda. Dodatna prepreka razvoju Osijeka nakon 1918. godine bilo jest što grad Osijek nije imao riješena sva komunalna pitanja: elektrifikaciju cijelog grada, elektrizacija tramvaja, izgradnja vodovoda, otklanjanje zidina oko Tvrđe te mnoštvo drugih komunalnih problema čije rješenje je zaustavio Prvi svjetski rat. Sada nade su bile da će se ti problemi riješiti u novoj državi tj. postojala je percepcija da će nove jugoslavenske vlasti imati više razumijevanja za probleme grada Osijeka, no ubrzo se pokazalo da se namjere nove vlasti ne razlikuju toliko od prijašnje.⁷¹

Većina upravnog, agrarnog i industrijskog kapitala prenesen je u druge gradove (Novi sad, Beograd), a sam razvoj grada na svakom koraku se sabotirao od strane Radikala i demokrata koji su zajedno sa centralnom vlašću smatrali hrvatske krajeve ratnim plijenom kojim će se izgraditi i promovirati Srbija i njeni interesi, što je bila potpuna suprotnost od

⁶⁹ Mažuran, ur., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 306-307.

⁷⁰ Marija Kretić Nađ, *Od Čaruge do Grete Garbo: popularna kultura u osječkom Hrvatskom Listu (1920.-1945.)*. Osijek: Svjetla grada. 2012., 19-21.

⁷¹ Lukić, *Osijek gradonačelnika Vjekoslava*, 23-24.

onoga što je obećano prije svega Riječkom i Zadarskom rezolucijom, a kasnije i ustavom Kraljevstva SHS. Kako bih se naglasilo sporost i tromost centralnog sistema, zakoni doneseni još 1922. godine: Zakon o općoj upravi, Zakon o oblasnoj i sreskoj samoupravi, Zakon o izboru gradskih zastupstava i Uredba o podjeli zemlje na oblasti samo su potvrdili izmijenjeni politički i pravni položaj grada Osijeka u Kraljevini SHS. Likvidacija Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju provedena je kroz 1924. i 1925. godinu, a oblasna samouprava počela je djelovati tek 1927. godine.⁷²

5.2. Osječki gradonačelnik Vjekoslav Hengl

Polovini gradskih zastupnika izabranih 1913. godine mandat je trajao do 28. studenog 1919. godine. U iščekivanju je bila provedba općinskih izbora u cijelom kraljevstvu donesenih prema novom izbornom redu iz polovine studenog 1919. godine. Iz tog razloga Osječko gradsko zastupstvo u cijelosti je raspušteno 27. studenog 1919. godine te je na čelo grada postavljen vladin povjerenik (komesar). Ova politika se sprovela na cijelo području Hrvatske i Slavonije, za razliku od drugih dijelova Kraljevstva te je na području hrvatske i Slavonije iz tih razloga postojala komesarovina. Ubrzo su počele pripreme za nadolazeće izbore. Novoj vlasti najveći problem pri izborima jest predstavljalo politička pripadnost zastupnika, to više što je pripadnost postavila kao prioritet u odnosu na potrebe grada. U ovom razdoblju grad pati od neodgodivih komunalnih problema kao prometno povezivanje svih četvrti grada i općenita modernizacija infrastrukture grada. Onaj velikosrpski, koji su zastupali radikali i demokrati jest bio isključivo i samo stjecanje vlasti u gradu kako bi bila oslonac Beogradu, bez jasne vizije što bi ta vlast učinila za boljitak grada.⁷³

Komunisti i socijaldemokrati zastupali su interese jedino radnika, također bez konkretne ideje i programa za grad Osijek. Jedini sa približnim planom i programom su bili pučkaši, no i njihov program iako se bavi stvarnim potrebama grada Osijeka kao bolja cestovna povezanost sa lokanim selima i radovima radi rasta trgovine, izgradnja vodovoda, opće bolnice itd. nisu imali financijsko pokriće niti odakle bi se takva sredstva mogla sakupiti te ovo isto ostaju samo predizborne priče bez ikakvog pokrića. Izbori za cijelo gradsko zastupstvo bili su raspisani 11. studenog 1920. godine na njima je sudjelovao veliki broj

⁷² Mažuran, ur., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 280.

⁷³ *Isto*, 280.

frakcija većih gradskih političkih stranaka koje se više ili manje razilaze nakon raspada Austro-Ugarske. Jedina ozbiljna organizacija u ovom razdoblju će biti komunistička koja na tim izborima osvaja 20 od 40 zastupničkih mjesta, zajedničari 7, radikali 4, pučkaši 3, trgovci i obrtnici 3, demokrati 2 i kućevlasnici jednog zastupnika. Na istim izborima za načelnika izbore je osvojio dr. Hengl, prije svega jer su se ostale gradske stranke sve ujedinile protiv komunista. U Glasovanju za načelnika Hengl je dobio 19 glasova za i 19 suzdržanih glasova (komunisti).⁷⁴ No kako boljševička ideologija nije bila poželjna, naročito jer se otvoreno suprotstavljala monarhizmu, komunistima u Osijeku nije išlo na ruku ni događaji od 19. i 20. travnja 1920. godine u Subotici gdje su komunisti oružjem pokušali nasilno osvojiti vlast i uspostaviti diktaturu proletarijata. U pozadini ove pobune ležali su interesi Mađarske koja je htjela dok granice nisu još jasno utvrđene pridobiti dio izgubljenog teritorija sa kraja Prvog svjetskog rata. Izbori su ponovljeni 2. srpnja 1920. godine i opet pokazali gotovo „magične“ brojeve jer je struktura izabranog zastupstva uvelike odskakala od strukture stanovništva grada i po političkom i po vjerskom opredjeljenju.⁷⁵

Dogodilo se da su Radikali bili puno spremniji za ponovljene izbore te počeli sa svojim političkim programom i prije nego su dobili mandate. Ukratko sproveden je teror nad ne-slavenskim pučanstvom te su na njihove glasačke listiće stavljali svoje glasove, također dovodio se veliki broj ljudi iz okolnih sela koji su glasali za njih, sve ovo bilo je popraćeno uz negodovanje ostalih stranaka ali bez većih rezultata. Osječke radikale je predvodio dr. Jovan Kockar te će pristupiti kao kandidat za načelnika na konstituirajućoj sjednici 9. srpnja 1920. godine. Na ovim izborima bitka se vodila između Hengla i Kockara. Zemaljskoj vladi međutim zbog manjkavosti istrage oko nepravilnosti izbora bio upućen prigovor, a odgovor je uslijedio naknadno banskom naredbom da se provede nova istraga. Zaključci skupštine gradskog zastupstva od 9. srpnja su poništeni, a povjerenik Grubić smijenjen zbog zataškavanja nepravilnosti. Nova izborna sjednica održana je tek 21. listopada 1920. godine i na njoj se ponovno provela debata o verifikaciji mandata gradskih zastupnika. Na poslijetku verificirani su zastupnici iz prijašnjih izbora 9. srpnja, te je za načelnika izglasan Vjekoslav Hengl, a za podnačelnika pučkaš Ivan Neubauer. Radikali koji su kao jedan od prvih problema nakon izbora načelnika jest bilo sastavljanje lista birača za ustavotvornu skupštinu (Konstituantu) raspisanu za 28. studenoga 1920. godine.⁷⁶ Donesen je i novi zakon za opće izbore za Ustavotvornu skupštinu. Prema tom zakonu pravo glasa imao je svaki muški

⁷⁴ Lukić, *Osijek gradonačelnika Vjekoslava*, 64.-65.

⁷⁵ Lukić, *Osijek gradonačelnika Vjekoslava*, 59.

⁷⁶ Mažuran, ur., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 310.

državljanin Kraljevine SHS sa navršenih 21 godinom života do datuma sastavljanja biračkog popisa. Ovdje se javio svojevrsni problem jer pod teritorij Kraljevine SHS spadali su i teritoriji pripojeni od Mađarske i Austrije. Baranjski Nijemci i Mađari dobili su pravo otpirati za Austriju, Njemačku ili Mađarsku, što bi značilo da u slučaju odbijanja „jugoslavenskog“ državljanstva te države bi ih prihvatile kao svoje državljane.⁷⁷ Po saintgermanskom ugovoru svi oni neslavenski građani koji su u okviru Kraljevine Hrvatske i Slavonije stekli državljanstvo prije 1. siječnja 1910. godine automatski dobivaju državljanstvo Kraljevine SHS dok oni koji su to napravili poslije 1. siječnja 1910. godine mogli su steći državljanstvo ako bi to zatražili.⁷⁸

No ovdje se zakon i praksa uvelike razilaze jer je ministar unutarnjih poslova Milorad Drašković (demokrat) objavio tumač izbornih zakona početkom listopada 1920. godine. Tumač je nalagao „da se neslavenski starosjedioci u Hrvatskoj i Slavoniji ne uvrštavaju u biračke popise ako se od društva i od vlasti ne smatraju Slavenima.“ S time na političkoj sceni grada Osijeka radikali su mogli slobodne volje manipulirati biračkim glasovima i sprovesti teror uz blagoslov centralne vlasti (prijetnje, batinanja, ubojstva, oduzimanje posjeda itd.). Prijedlog gradskog senatora, radikala Jovana Božića je bio da se oduzme oko 2000 njemačkih prezimena sa popisa birača. Osječki adresar iz 1920. godine pokazuje da je u gradu Osijeku živjelo najviše 46% njemačkog stanovništva, a s njima veliki broj Mađara i drugog neslavenskog stanovništva. Što znači da je oko pola stanovništva Osijeka neslavenskog podrijetla i da se s njima mogu manipulirati.⁷⁹ Na izborima na području Osijeka radikali su bili treći s 568 glasova, a ispred njih su bili zajedničari sa 1050 glasova i komunisti sa 760 glasova. Pučkaši su osvojili svega 247 glasova, demokrati 193 glasa, socijal-demokrati 41 glas te Seljački savez 31 i radićevci 15 glasova. Ovaj poraz na gradskoj razini radikali će nadoknaditi u ostatku kotara gdje će osvojiti najveći broj glasova (1978 glasova od 3306 birača). Osijek je s ovime potvrdio da je hrvatski i radnički grad. Nakon proglašenja Obznane 1920. godine, kojom se zabranjuje rad Komunističke stranke jedino su još socijal-demokrati zastupali radnike u Osijeku. Komunistička stranka se kasnije probala reorganizirati, no zbog straha od boljševizma i ocrnjivanja komunista nitko s njima u gradu nije htio surađivati.⁸⁰

Ubrzo nakon dodijeljenog mandata načelnika grada Osijeka Hengl se „bacio“ na komunalne probleme grada nastojeći izbjeći rasprave i polemike političko-nacionalne prirode.

⁷⁷ Lukić, *Osijek gradonačelnika Vjekoslava*, 64.-65.

⁷⁸ *Isto*, 64.

⁷⁹ *Isto*, 65.

⁸⁰ *Isto*, 57.-58.

Osijek je u ovom vremenu još bio pod Regulatornom osnovom iz 1912. godine kojom se predviđala velika modernizacija grada Osijeka, no Prvi svjetski rat je taj plan prekinuo. Osječani su se nadali da će nova jugoslavenska država, za razliku od Austro-Ugarske koja je većinu kapitala ulagala u Pečuh i Zagreb, uspjeti riješiti taj „stari“ problem, no pokazalo se da će nova vlast još potpomagati nazadovanje razvoja samog grada. Velika „sreća“ u ovom razdoblju za grad Osijek je bila izbor Hengla za načelnika. Iako on, ni njegova stranka, Hrvatska zajednica, u vremenu parlamentarnog razdoblja nisu uspjeli izboriti natpolovičnu većinu u gradskom zastupstvu, svejedno Vjekoslav Hengl bio je jedan od poštovanijih, uglednijih i omiljenih Osječana u gradu. Uz to njegov ozbiljan pristup rješavanju komunalnih problema uvelike je privukao mnoštvo sugrađana da ga podupru. Od samog početka svojeg mandata Hengl se gorljivo zalagao da se sprovede već zacrtani program razvoja grada te da se grad izdigne na višu komunalnu razinu. Sa svojom upornošću u rješavanju teškoća kao i nepopustljivost pred onima koji su mislili drukčije, za nekoliko godina mandata uočljivo je promijenio sliku grada. Radi toga je među građanstvom postao vrlo omiljen.⁸¹

Jedan od prvih velikih problema jest bila prenapučenost grada, s mnoštvom nove radne snage koja nije imala gdje stanovati osim u siromašnim još uvijek močvarnim periferijama grada. U školama također postojao je sličan problem npr. u Kraljevskoj realnoj gimnaziji u prostorijama predviđenim za 300 učenika stiskalo se njih 800. Sličan problem je bio i u upravi i gospodarstvu i drugim područjima grada. Najbolje rješenje za ovaj problem jest bilo otklanjanje zidina Tvrđe s čime bi se dobili prijeko potrebni stambeni i uredski prostori, a i sam grad bi se sada i fizički spojio iz tri cjeline u jednu. Ovaj problem postojao je i u Austro-Ugarskoj Monarhiji no on se nije uspio riješiti do početka Prvog svjetskog rata. U novoj državi 1918. godine osječko se gradsko poglavarstvo obratilo Narodnom vijeću u Zagrebu i Ministarstvu financija koje je smatralo da to pitanje potpada pod nadležnost Direkcije ratnog plijena. Protiv takvog stava odnosno smatranja da je imovina s hrvatskog teritorija ratni plijen osječka je gradska općina glasno prosvjedovala, no bez uspjeha.⁸²

Tek 1921. godine dolazi do novog ozbiljnijeg zahtijevanja gradske općine za rušenjem zidina te sada postoje dvije opcije. Utjecajem Hengla prva opcija je predlagala slanje predstavke banu, a druga opcija Kockara se zalagala za slanje deputacije u Beograd. Prva opcija je ipak urodila plodom te je pitanje zemljišta Tvrđe ponovno došlo na vladin dnevni red 1921. godine. Najveći problem jest bio što središnja vlada nije htjela ulagati novce u taj

⁸¹ Lukić, *Osijek gradonačelnika Vjekoslava*, 141.

⁸² *Isto*, 74.-75.

projekt i tražila je zamjensko mjesto za potrebe vojske. Nakon zadovoljavanja tih uvjeta u kojima je grad sa zamjenskim zemljištem vojske pretrpio znatne financijske gubitke došlo je do sporazuma između Općine Osijek i Državnog erara Kraljevine SHS 15. svibnja 1922. godine. Slične probleme grad je imao i kod drugih komunalnih projekata kao što su izgradnja javnog prijevoza tj. električni tramvaji, elektrifikacija grada, izgradnja plinare i dr.⁸³ Problem nije bila samo centralna vlast koja općenito nije previše bila zainteresirana za probleme grada Osijeka, već i radikali i demokrati kao opozicija gradskog vijeća su pružali otpor bilo kakvom prijedlogu ili raspravi pokušavajući ih pretvoriti u politička pitanja, a zatim bi često i napuštali sjednice kako bi srušili kvorum i time dodatno otežali rad zastupstva. Dodatan pritisak Osječanima jest bila odluka Beograda da prekrši administrativnu proceduru i na mjesto župana postavili Jovana Božića, na veliko nezadovoljstvo Hrvata ali i djela Srba u Osijeku. Božića se smatralo austrijskim špijunom koji je za vrijeme rata nanio štetu i Hrvatima i Srbima. Još od 1895. godine na snazi je još bio Zakon o upravljanju gradskim općinama po kojem Veliki župan ima ovlasti nad radom općinskih uprava na području svoje županije uključujući i gradove prvog reda, u ovom slučaju Osijeka. Sama namjera župana Božića je bila postaviti na sva ključna i utjecajna mjesta u gradskoj upravi radikale i staviti policiju pod svoju upravu. Službeno grad je uspio zadržati upravu nad policijom potvrdivši od strane vlasti dotadašnje ingerencije grada nad policijom koje nisu bile velike, ali su bile potrebne da se policija može nazivati gradskom. No pravi utjecaj ovdje je zadržao Božić koji je odlučivao koje građane primiti u redove gradske policije. Novi policajci nisu bili kvalificirani za taj posao jer ih je Božić mahom novačio sa sela, mahom su bili nepismeni i nisu govorili ni jedan strani jezik.⁸⁴ Ovdje je potrebno spomenuti i autoricu Anamariju Lukić koja u svojoj monografiji *Osijek gradonačelnika Vjekoslava Hengla* navodi kada govori o županu Božiću kako „njemu nije trebala policija koja će brinuti o sigurnosti građana nego ona koja će dopuštati nesmetano provođenje terora nad građanima koji su se priklanjali hrvatskim ili radničkim strankama“.⁸⁵

5.3. Grad Osijek od 1923. godine do komesarijata

⁸³ *Isto*, 69.-71.

⁸⁴ *Isto*, 82.84.

⁸⁵ *Isto*, 84.

Tijekom 1923. godina dolazi do dvije promjene u političkoj sceni Osijeka. Prva promjena je bila je žalba gradskih zastupnika pokrajinskoj upravi o raspuštanju gradskog zastupstva jer nije funkcioniralo. Pokrajinska uprava imala je ovlasti raspustiti zastupstvo ali time bi priznali neučinkovitost radikala i demokrata u vođenju grada, a i Hengl nije htio raspuštati gradsko zastupstvo jer je bio u procesu pregovora s tvrtkom McDaniel o elektrifikaciji i električnom tramvaju. Kompromis (nametnuti) su bili djelomični izbori prije kojih se morao izvršiti ždrijeb za polovinu gradskih zastupnika. To se dogodio na sjednici održanoj 22. studenog 1923. godine. Zajedničari su ovdje od 10 izgubili 5 zastupnika, radikali 6 od 10, pučkaši 3 od 6, trgovci 2 od 2, cionisti 1 od 3, a od demokrata i kućevlasnika nitko nije izbačen. (jedan od kućevlasnika je bio radikal, a drugi zajedničar). Još jedan pozitivan pomak u radu gradskog zastupstva je bila smrt Jovana Kockara, vođe osječkih radikala s čime je i župan Božić izgubio svoju desnu ruku, a kako neki od radikala nisu htjeli prihvatiti Božića za novog vođu došlo je do raskola među radikalima zbog čega nije bilo njihovog do sada već ustajalog ometanja i prekidanja sjednica te je samo gradsko zastupstvo moglo funkcionirati normalno.⁸⁶

Druga promjena u gradu Osijeku tijekom 1923. godine jest bilo osnivanje još jedne hrvatske stranke – Hrvatske republikanske seljačke stranke HRSS-a. Oni će na izborima za polovinu gradskih zastupnika 30. prosinca 1923. godine osvojiti 3 mandata ali u narednim godinama utjecaj stranke će naglo porasti. Od 7.987 birača na izbore je izašlo 5.617 birača. Zajedničari su ovdje osvojili 52% glasova birača koji su izašli i osigurali si 10 novih zastupnika. Službeni radikali osvojili su 2 zastupnika, a disidenti radikali 1. Nezavisni radnici su izglasali 2 zastupnika, a od cionista i demokrata po 1. Na ovim izborima hrvatska politička opcija (zajedničari, radićevci i pučkaši) osvojila je tanku većinu, no ne i dvotrećinsku, potrebnu pri izglasavanju važnijih pitanja.⁸⁷ Pri tome je za podnačelnika izabran zajedničar Bratoljub Šram s 21 glasom. Zastupstvo je sada imalo uvjete za funkcionalnost, započeti komunalni program te zastupnike koji će ga provesti, no unutar samog zastupstva rad su kočili zastupnici u sukobu interesa, kao npr. Spitzer te zastupnici sa jakim političkim vezama sa državnom vlasti, a nisu se slagali sa Gradskim zastupstvom. Ubrzo će se političke promjene na državnoj razini projicirati i na gradskoj razini – neki su zastupnici napustili zastupstvo, a drugi promijenili političko mišljenje, što je rezultiralo gubitkom većine za hrvatsku stranu zastupstva. Uz to financijski tereti koje je državna vlast stavila gradskoj općini bili su najveće

⁸⁶ Lukić, *Osijek gradonačelnika Vjekoslava*, 101-102.

⁸⁷ *Isto*, 105-107.

ograničenje osječkoj gradskoj autonomiji. Država je pri tome oduzimala prihode grada i koristila ih za održavanje vojske i policije. Naročito redarstvo grada Osijeka je bilo ogroman trošak gradu jer se uzdržavalo financijama grada ali nije bilo pod nadležnosti grada. Proračun za 1924. godinu nalagao je da grad osigura financijska sredstva za uzdržavanje redarstva u gradu (3 870 000 dinara) na to se zastupstvo više puta bunilo i žalilo ali bez većih rezultata te je naposljetku proračun prihvaćen.⁸⁸

Politička situacija je bila napeta u Kraljevstvu SHS 1923. i 1924. godine. Na skupštinskim izborima 1923. godine Stjepan Radić je osvojio 70 mandata te s time dodatno poljuljao velikosrpsku politiku Nikole Pašića. Svojim utjecajem Radić je pokušao sa Pašićem dogovoriti da se ne provede upravna podjela na oblasti no to mu nije pošlo za rukom. Već 15. veljače 1924. ukinuta je Pokrajinska uprava za Hrvatsku i Slavoniju te je time službeno Hrvatska prestala postojati. Hrvatska je podijeljena na 4 oblasti koje nisu imale nikakve poveznice sa povijesnim granicama Hrvatske. Pašić je također kako bi oslabio Radića ušao u koalicijsku vladu sa Svetozarom Pribičevićem 15. ožujka 1924. godine. Pribičević je radi toga istupio sa svojim pristašama iz Demokratske stranke te osnovao svoju Samostalnu demokratsku stranku (dalje: SDS). Središnja politika se pri tome odrazila i na lokalnu te je oblasni župan Gabrek smijenjen u lipnju 1924. godine, a umjesto njega na mjesto župana postavljen je Ante Perković. Božić je u ovom razdoblju i dalje župan.⁸⁹

Novi skupštinski izbori bili su raspisani za 8. veljače 1925. godine. Ovdje se Hrvatska zajednica još više uskladila sa HRSS-om napustivši monarhizam kao jedan od njihovih temeljnih stavova te postao republikanska stranka kao HRSS što je izazvalo veliko negodovanje pojedinih zastupnika u gradu uključujući iznimno utjecajnog podnačelnika Šrama koji je istupio iz stranke i sve više počinje kritizirati Hengla i optuživati ga da je republikanac. Politička situacija općenito nije bila dobra jer su se pod Obznanom našli i pripadnici HRSS-a. Radi toga početkom 1925. godine čelni predstavnici stranke su uhićeni a u njihovim stanovima i uredima provedene premetačine. Sličnu sudbinu su dijelili i predstavnici osječkog HRSS-a te su na osnovi županova otpusta isključeni iz osječkog gradskog zastupstva Dragutin i Ljudevit Zimmer, Petar Pelzer, dr. Ivan Neubauer i Luj Held te predstavnici Nezavisnih radnika (komunisti) Stjepan Schneider i Matija Bošnjaković. Do ove odluke je došlo na sjednici 13. ožujka 1925. godine. Mjesta u zastupstvu dr. I. Neubauera i L.

⁸⁸ Isto, 88-89.

⁸⁹ Isto, 88-89.

Helda zauzeli su prvi sljedeći kandidati s izbornih lista, HPS-a i HZ-a (Marijan Kristić i Martin Glaser).⁹⁰

Ubrzo nakon izbora za Skupštinu 1925. godine dolazi do još jedne promjene u upravi grada. Župan Božić je umirovljen u travnju 1925. godine, a oblasnog župana dr. Perkovića zamijenio je novi župan osječke oblasti dr. Ljudevit Gaj nakon oblikovanja radikalno-radićevske (RR) vlade. Stjepan Radić je postavljen za novog ministra prosvjete, no prije toga ministarstvo prosvjete je uputilo ravnatelju Kraljevske velike gimnazije pismo o ukidanju viših razreda (5. do 8.) radi nedovoljno velikog broja učenika. Ova vijest je dočekanu s velikim ogorčenjem svih građana Osijeka jer je ovo bila upravo jedna od najstarijih škola u Osijeku koja je djelovala još od 1766. godine te se ovo smatralo napadom na kulturu grada Osijeka. *Hrvatski list* u tome je vidio „ostatke Pripčevih papaka koji se još vuku po ministarstvu“. Nakon toga gradsko zastupstvo je uputilo peticiju ministarstvu kako bi se ponovno otvorili ukinuti razredi.⁹¹

Već iduće 1926. godine dolazi do nove stranačke promjene među gradskim zastupnicima. Hrvatska zajednica kao stranka nestaje s političke pozornice 10. siječnja 1926. godine, a njeni članovi zajedno sa nekim radićevcima osnivaju Hrvatsku federalističku seljačku stranku (dalje: HFSS) te tako zajedničari u gradskom zastupstvu sada postaju federalisti.

Hengl se imao s čime ponositi, u 6 godina mandata kao načelnik uspio je ostvariti projekte o kojima su drugi mogli samo pričati: ishoditi rušenje bedema oko Tvrđe, elektrificirati grad i uvesti električni tramvaj s čime je grad bio spojen u jednu cjelinu. Ostalo je još mnogo problema kao otplata kredita za tramvaje, dugoročni kredit, sukobi s vojnim erarom za gradske vojarne, gradnja vodovoda, činovničkih i stambenih stanova, izgradnja nove vijećnice te mnogi drugi. Prije samog završetka radova na elektrifikaciji grada i električnog tramvaja gradsko zastupstvo je dobilo neugodno iznenađenje. Dana 22. listopada 1926. godine gradsko zastupstvo je dobilo brzojav od ministra unutarnjih poslova da vlada raspušta gradsko zastupstvo, no za to nisu dali nikakvo objašnjenje. Zakonom obveza ministra unutarnjih poslova bila je da navede važan razlog zašto je raspustio gradsko zastupstvo što on nije napravio. Ministar je umjesto gradskog zastupstva na čelo uprave grada postavio svojeg izaslanika (komesara) Stanka Strupija. Njegove zadaće su bile da preuzme vodstvo

⁹⁰ Mažuran, ur., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 314-315.

⁹¹ Lukić, *Osijek gradonačelnika Vjekoslava*, 135.

gradske općine, rješava sve tekuće i neodgodive poslove te unutar 3 mjeseca raspiše izbore za cijelo gradsko zastupstvo. To je uključivalo i dovršetak radova tvrtke McDaniels.⁹²

Općeniti dojam u gradu je bio da je vlada napravila ovaj potez kako bi Henglu uskratila čast i u neku ruku trud oko izgradnje gradske željeznice, cesta i električnog tramvaja. Tramvaj je svečano pušten u pogon 12. travnja 1926., a na službeni protokol nisu pozvani ni dr. Hengl ni osječki federalisti. Ovdje se očigledno može vidjeti kako je komesarijat uspostavljen jer radikali i pristaše velikosrpske politike nisu mogli u dotadašnjem razdoblju preuzeti upravu nad gradom zbog velikog broja građana hrvatskog i njemačkog podrijetla te je komesarijat poslužio radikalima sada za preuzimanje cjelokupne vlasti na području grada Osijeka.⁹³

5.4. Komisarijat od 1926. do 1928. godine

Komesarijat koji je po svojoj svrsi trebao biti kratkotrajan i ograničenih ovlasti, u Osijeku je imao drugu svrhu – koncentraciju radikalne vlasti kroz osobu komesara. To je značilo odugovlačenje komesarijata što duže kako bih se radikali mogli učvrstiti kao vodstvo grada i financijski iskorištavati građane Osijeka sa visokim porezima i davanjima državi.

Još na početku komesarijata Struppi se postavio kao produžena ruka radikala u gradu. Preko njega su mogli upravljati gradskom općinom kako god žele jer komesar nije morao imati konsenzus oko svojih odluka, ukratko odlučivao je sam. Jedan od velikih problema tada su bile tri vojarnje za koje je vojni erar gradu morao plaćati najamninu u iznosu od 1.177.496 dinara godišnje, no nije ih isplaćivao jer dokle god je radikalni komesar držao vlast, gradska općina nije imala osobe koja bi mogla utjerati taj dug vojnog erara. Postojao je i plan produženja pruge do Novog grada gdje je živjelo mahom njemačko stanovništvo. Ovaj projekt Struppi je iskoristio kako bi pokazao da federaliste nije briga za taj dio grada i da će on isposlovati da radovi počnu i na tom dijelu grada. Ispostavilo se da je Struppi tu ideju iskoristio samo kao politički alat protiv hrvatskog bloka u predstojećim izborima. No ni taj čin im nije pomogao jer su sva tri osječka mandata za oblasnu vlast dobili federalisti (dr. Milan Čaćinović, Stjepan Barić i Mijo Matijević) 28. siječnja 1927. godine.⁹⁴

⁹² *Isto*, 140.-141.

⁹³ *Isto*, 141.

⁹⁴ *Isto*, 148.

Komesar je potom dobio nalog od ministra unutarnjih poslova da u roku od 40 dana mora provesti i izbore za gradsko zastupstvo. Ubrzo su na zahtjev članova HFSS-a dogovoreni izbori za 13. ožujka 1927. godine. Slučajem se dogodilo da 22. siječnja 1927. premijer Uzemović podino ostavku radikalsko-radićevske koalicije te već idući dan dobio novi mandat za sastavljanje vlade šire koalicije. Komesar je to uz potporu radikala iskoristio kako bi odgodio izbore, no zbog velikog negodovanja građana Osijeka izbori su ipak zacrtani za već najavljeni 13. ožujka 1927. godine. Radikali su ovdje nastojali prikupiti što veći broj glasača često koristeći i nasilje ali i dovodeći ljude koji nisu bili iz Osijeka te im davali tuđe izborne iskaznice, čak uključujući i Ruse vrangelovce, prognanike socijalističkog režima, koji nisu imali osječku adresu te nisu imali pravo glasovati. U tom trenutku u Osijeku ih je bilo oko 150. Također su probali pridobiti i komuniste no ovi su ih otvoreno odbili i ušli u pregovore sa federalistima. Također, uspjeli su rastaviti njemačke glasače od hrvatskih postavivši kao predstavnika Nijemaca Huberta Wagnera koji je Nijemce pozivao da se pridruže radikalima, a kad to nije uspjelo, na kraju je na izbore izašao u organizaciji samostalne njemačke liste. Federalci također nisu mirovali te su nastojali pridobiti što više građana na svoju stranu, uključujući i Židove, Nijemce i Mađare.⁹⁵

Na izborima radikali su postigli što su htjeli na izborima 13. ožujka 1927. ni jedna strana nije izborila apsolutnu većinu. Federalisti su osvojili 15 mandata, a radikali 10 mandata. Na konstitutivnoj sjednici novog gradskog zastupstva kojom je predsjedao tajnik župana Nikola Stilinović, nastojalo se izglasati novog načelnika i donaćelnika. Sastavljen je trojni prijedlog za izbor načelnika na kojem su se nalazili: Vladoje Aksmanović, Otto Struppi i Vjekoslav Pilpel. Pri glasanju Aksmanović je osvojio 10 glasova, Struppi ni jedan, a Pilpel 2 glasa, dok je za Hengla glasovalo 25 zastupnika no ovi glasovi nisu bili važeći jer Hengl nije bio na popisu za izbor. Nakon toga predsjedatelj Stilinović je prekinuo sjednicu. Žalbe na način vođenja sjednica i nezakonsko vladanje pojedinaca (Milan Bosanac) upućene su velikom županu Gaju, no on nije mogao na njih odgovoriti jer je smijenjen sa dužnosti zbog pada vlade Uzunovića polovinom travnja 1927. godine. Novu vladu je sastavio Velja Vukičević od radikala i davidovičevaca. Osječka je oblast dobila novog župana, davidovičevca dr. Ivana Frančića koji također nije riješio spomenute žalbe. Ubrzo odlukom ministra Vukičevića raspušta se opet zastupstvo, a produžuje komesarijat koji je do tada na snazi bio već 8 mjeseci. Novi izbori su određeni za 11. rujna 1927. godine no oni su od strane Struppija i župana Frančića bili odgađani do 6. studenog 1927. godine. U međuvremenu

⁹⁵ Lukić, *Osijek gradonačelnika Vjekoslava*, 198.

komesar je nastojao isposlovati nekoliko katastrofalnih kredita po budućnost grada, jedan od njih je bio na 2.000.000 dolara po kamatnoj stopi od 7,5% te dodatnom tečaju od 85%. Ovaj kredit grad ne bih isplatio do 1952. godine i time bi bio u nemogućnosti investirati u bilo koji komunalni projekt do te godine. Ovaj problem su prepoznali ne samo hrvatski i njemački građani već i dio Srba koji nisu bili među radikalcima i Trgovačko-obrtnička komora te je na posljertku taj kredit storniran. Ovim kreditom je Struppi i Drančić sebi htjeli napuniti džepove do izbora 6. studenog što je bio dosta čest slučaj u Kraljevini SHS u kojem su građani plaćali velike poreze, a ti porezi odlazili u džepove pojedinaca.⁹⁶

Konstituirajuća sjednica zakazana za 14. studenog je po nalogu velikog župana odgođena do daljnjeg jer se čekalo da „lex Trumbić“ prvo stupi na snagu. Nova sjednica je sazvana za 16. prosinca, no ni ovdje nisu doneseni zaključci oko izbora načelnika.⁹⁷

5.5. Vjekoslav Hengl ponovno gradonačelnik

Tek dolaskom novog ministra unutarnjih poslova dr. Antona Korošca počeo je proces ukidanja komesarijata ne samo u Osijeku već u cijeloj Osječkoj, Zagrebačkoj i Primorsko-krajiškoj oblasti. Konstitutivna sjednica gradskog zastupstva održana je na Veliku subotu te je na njoj Vjekoslav Hengl izglasan za načelnika sa 33 glasa, a za podnačelnika Jovan Vuković s 31 glasom.⁹⁸

Početak svojeg mandata Hengl je proveo pokušavajući sanirati financijsku štetu koja je nastala za vrijeme komesarijata, a sada je iznosila 6 494 000 dinara duga (ne uključujući otplatu kreditne rate McDanielu). Također se raspravljalo o izgradnji javnih zahoda, kupnja i dogradnja kuće za radnički azil, izgradnja pučke kuhinje, uređenje cesta, razmještaj plinskih svjetiljki, proširenje vodovoda i prokopavanje puteva na bedemskom zemljištu. Jedan od gorućih problema jest bilo i uzdržavanje redarstva, a taj problem se neće razriješiti ni na doprinosnoj raspravi od rujna 1928. godine.

Dodatan šok za većinu građana Osijeka je bio i datum 20. lipnja 1928. godine kada su u Narodnoj skupštini u Beogradu ubijeni narodni zastupnici Pavao Radić i Đuro Basariček, a

⁹⁶ *Isto*, 169.-170.

⁹⁷ *Isto*, 177.

⁹⁸ Lukić, *Osijek gradonačelnika Vjekoslava*, 181.

ranjeni Ivan Pernar, Stjepan Radić i Ivan Grandža. Kako je politička scena u Kraljevstvu pogoršana počelo se zatvarati sve one koji su govorili protiv vlasti. Dana 31. svibnja osječka policija je rastjerala prosvjednike protiv Mussolinija i Italije kundacima i bajunetama, a 24. lipnja 1928. spriječila žalobnu manifestaciju nakon atentata u Narodnoj skupštini. Početkom rujna u Osijeku je uhićen grupa komunista zajedno sa zastupnikom Božidarom Maslarićem zbog afere raspačavanja letaka komunističkog sadržaja. Maslarić je potom osuđen na izgon iz grada na 3 godine. Prva sjednica skupštine gradskog zastupstva održala se 3. rujna 1928. godine nakon prosvjeda povodom smrti Stjepana Radića 8. kolovoza 1928. godine i uhićenja Maslarića. Na sjednici se raspravljalo o sudbini zastupnika Maslarića te je jednoglasno izglasano (bez radikala) da se Kolodvorska ulica preimenuje u u licu Stjepana Radića. Ubrzo nakon nove sjednice o proračunu grada 6. listopada 1928. pojačava se teror i agresija radikala i osječke policije protiv neradikala. Dogodilo se da su u kratkom roku neka od viđenijih i utjecajnijih imena grada Osijeka premještena u druge krajeve, a na njihova mjesta postavljeni radikali.⁹⁹

Osijek se u ovom razdoblju naročito nalazio na periferiji kraljevstva. Loše željeznice i ceste onemogućile su novi priljev financija u grad, a veća poduzeća sve više napuštaju grad u potrazi za prometnijim gradovima (Zagreb i Beograd) te općenito financijska kriza se sve više osjetila na ulicama grada sa manjom platežnom moći svojih građana i općenitim propadanjem gospodarstva i kulture u gradu. A uslijedio je i novi udarac koji će se u gradu osjetiti jače nego li velika gospodarska kriza.

5.6. Proглаšenje Šestosiječanjske diktature i Oktroirani ustav u gradu Osijeku

Početak 1929. godine u kraljevini SHS donio je Kraljevu diktaturu. Sve političke stranke su raspuštene jer po mišljenju kralja parlamentarizam je sada više bio „smetnja za svaki plodni rad“. Ukinuti su Narodna skupština i Vidovdanski ustav. Kralj je imenovao novu vladu na čelu sa generalom Petrom Živkovićem. Svi zemaljski zakoni ostavljeni su kao važeći, a njihove izmjene ili nadopune bile su isključivo pod nadležnošću kralja. Točnije 6. i 8. siječnja 1929. godine objavljuje zakone kojima raspušta Narodnu skupštinu i ukida ustav,

⁹⁹ *Isto*, 191.

uvodi apsolutističku vladavinu, uvodi se cenzura i ukida rad svih političkih stranaka i udruga sa nacionalnim obilježjima, a sva politička moć sada prelazi u ruke kralja. Također 3. listopada Kraljevina SHS preimenovana je u Kraljevinu Jugoslaviju i teritorijalno podijeljena u 9 banovina koje su razgraničenjem negirale povijesne državopravne entitete.¹⁰⁰ Ovdje se Osijek našao na periferiji kao dio Savske oblasti sa glavnim središtem u Zagrebu. U sličnom političkom ozračju dolazi do promjena u upravi grada Osijeka. Svi oni službenici u gradskim, općinskim i kotarskim ustanovama koji nisu simpatizirali režim smijenjeni su i zamijenjeni osobama privrženim režimu, a slično se dogodilo i političkim strankama i njihovim glasilima od kojih su se svi oni koji su bili protiv režima našli u jako nepovoljnoj situaciji, a opstali samo oni koji su bili prorežimski orijentirani. Grad je i dalje imao gradsko zastupstvo no sada ih je na taj položaj postavljao veliki župan uključujući i načelnike koji su sada bili načelnici-komesari.¹⁰¹

Veliki župan Marijan Hanžeković je prije svog odlaska postavio Hengla na mjesto načelnika-komesara. Na prvoj sjednici sazvanoj nakon 6. siječnja 1929. godine Hengl je pozvao sve zastupnike da prisegnu na vjernost kralju što je i učinjeno te telegramom proslijeđeno Kralju. U početku diktatura je u Hrvatskoj dočekana pozitivno jer se vjerovalo kako hrvatski interesi više neće nailaziti na zid srpsko-radikalne većine.¹⁰² Ubrzo se pokazalo međutim na primjeru Osijeka kako su potrebe države i potrebe grada u koliziji i da država nema razumijevanja ni interesa za razvoj grada Osijeka već da i dalje radi na njegovu iscrpljivanju.

Dodatan problem jest bilo što se ukidanjem oblasti Osijek izgubio status oblasnog središta te s time i administrativnu ulogu. S time reduciran je broj činovnika i namještenika te oni napuštaju grad (300 obitelji), a i gospodarstvo je još jače patilo. Jedina pozitivna strana jest bila da je s ovime dio stanova ostao prazan pa je i stanarina postala povoljnija, no uslijed nadolazeće gospodarske krize ovo neće imati nikakvog značaja na stambenu strukturu grada. Osijek je i dalje bio vojno, sudbeno, financijsko i privredno središte ali likvidacijom oblasti Osijek se našao pred potencijalnom mogućnosti administrativne marginalizacije. Osijek je ubrzo izgubio ulogu financijskog središta koje se premjestilo u Zagreb te je izgubio i inspekciju rada te inspekciju parnih kotlova. Velike financijske gubitke grad je probao nadoknaditi priljevom nove industrije, a na poticaj Oskara Weismayera, za časnog

¹⁰⁰ Kretić Nađ, *od Čaruge do Grete Garbo*, 91.

¹⁰¹ Lukić, *Osijek gradonačelnika Vjekoslava*, 201.

¹⁰² *Isto*, 203.

predsjednika komore osmisliti statut o pogodnostima i olakšicama novih industrija u Osijeku, dajući zemljišta besplatno ili po vrlo sniženim cijenama. Isto tako zavisno od potrebe poduzeća električnu struju za pogon i rasvjetu po sniženim cijenama. Na žalost ni ovaj podvig nije urodio plodom te se u Osijeku tijekom Velike ekonomske krize osnovane samo dvije nove tvornice, tvornica leda i tvornica svile. Novi poredak dovodi do novog raslojavanja građanskih krugova na svim razinama na one za režim i one protiv režima. Oktroirani ustav nametnut od strane kralja 1931. godine nije skoro ništa promijenio. I dalje nije bilo parlamentarizma ni demokracije, a jedini novitet jest bilo osnivanje jedne političke (režimske) stranke Jugoslavenska radikalno-seljačka stranka (JRSD) kasnije, 1933. godine preimenovana u Jugoslavensku nacionalnu stranku (JNS), a njezina je uloga bila da posluži grupiranju režimu odanih ljudi, najviše iz redova prijašnjih radikala i demokrata. Promjene nije bilo ni na gradskoj razini jer je i dalje predstavnike gradske vlasti postavljala država. Banska vlast kao produžetak centrale vlasti te je banove birao kralj. Ban je dobio i svoj savjetodavni organ, bansko vijeće, sačinjeno od po jednog predstavnika svakog sraza i gradova. Njihova je uloga bila posrednika između banske vlasti i svojih srezova i gradova te pri tome nisu imali nikakvog utjecaja na donošenje odluka.¹⁰³

Njihov posao u suštini je bilo nadzirati svoje srezove i gradove i obavještavati bana o bilo kakvoj promjeni u raspoloženju naroda. Slična banova čast u Osijeku dodijeljena je Vjekoslavu Henglu, Robertu Willheimu i Milutinu Dimitrijeviću. Ban Josip Šilović najavio je svoj dolazak u Osijek 14. kolovoza 1930. kako bi dodijelio dekrete o imenovanju trojici sreskih vijećnika.¹⁰⁴ Hengl s tom odlukom nije bio presretan jer ga nije zanimala državna politika no svejedno je prihvatio imenovanje u odsustvu (namjerno otišao na liječenje u toplice u Bad Gasteinu za vrijeme posjeta bana). Uslijedili su napadi i ocrnjivanje Hengla od strane prijašnjih radikala i demokrata što je on vješto opovrgavao. Da bi dao ustupak državnoj politici 1932. se pridružuje JRSD što je država vidjela kao ispravnu političku orijentiranost i nije dao povoda da ga kao politički nepodobnog gradonačelnika smjene. Unatoč tome na lokalnoj razini njegovi bivši politički protivnici tijekom cijele 1932. i 1933. godine preko svojeg glasila *Jugoslavenska zastava* su ga napadali i optuživali da je protiv državne politike. Posljednja velika odrednica u razvoju grada Osijeka jest bila nova regulatorna osnova. Stara osnova je datirala iz 1913. kada je Osijek imao 30.000 stanovnika. Zahvaljujući Henglu, uklanjanjem gradskih bedema elektrifikacijom i uvođenjem električnog tramvaja, elektrane,

¹⁰³ Lukić, *Osijek gradonačelnika Vjekoslava Hengla*, 208-209.

¹⁰⁴ *Isto*, 213.

modernizacijom cestovne i vodovodne infrastrukture Osijek je pretvoren u jedan moderni grad sada povezan u jednu cjelinu i pretvoren u jedan od najpravilnije građenih gradova u kontinentalnoj Hrvatskoj.¹⁰⁵

Uoči nove godine 1934. godine, gradski načelnik Hengl se teško razbolio, a oporavio se tek krajem siječnja 1934. godine. Mijenjao ga je podnačelnik Đorđe Maksimović. Načelnik Hengl u međuvremenu je primio dekret o imenovanju za kraljevskog javnog bilježnika, no da bi to prihvatio morao je odstupiti sa pozicije načelnika što je on na kraju i napravio. Na poziciji načelnika Hengla će zamijeniti graditelj Vlado Malin, a podnačelnik veletrgovac Dušan Radanović.¹⁰⁶

5.7. Osijek do 1941. godine

Kraljeva diktatura u 1934. i 1935. godine slabi. S čime su i HSS i radikali početi prikupljati svoje pristaše. Na petosvibanjskim izborima 1935. godine u Osijeku je došlo do većeg odmjeravanja snaga između pristaša režima i opozicije. Na izborima je glasalo samo 68,38%, čime je zabilježena najveća apstinencija u Slavoniji. Jevtićeva lista ostvarila je 50,54 % i tim se rezultatom isticala u Slavoniji. Mačekova lista s nositeljem Stjepanom Heferom dobila je 45,91 % glasova. Nakon izbora organizacije HSS-a ubrzo obnavljaju svoju političku aktivnost i okupljaju pristaše.¹⁰⁷ Pri tome su se distancirali od nacionalno obojenih krugova kao *Hrvatske straže* i *Katoličke akcije*. Od velike pomoći HSS-u su bile i njihove novine *Hrvatski list* koji 1935. godine djelomično zakupljuje Hefer te je taj list još više usmjerio prema interesima svoje stranke. Početkom 1936. godine počinju izlaziti nova glasila: *Hrvatska jeka*, *Hrvatski narodni list* (usmjeren na omladinu HSS-a) i *Hrvatska istina*. Listovi su se zalagali za rješavanje hrvatskog pitanja u granicama Jugoslavije i uklanjanje gospodske i fašističke politike iz hrvatskog narodnog pokreta. Veliki broj listova s različitim tendencijama ukazuje na slojevitost i širinu previranja u redovima pristaša HSS-a. Hefer je ovdje odigrao ključnu ulogu u smirivanju napetosti među raznim ograncima HSS-a. Političke aktivnosti se produbljuju, produbljivanjem suradnje između Seljačko-demokratske koalicije i Udružene opozicije. Iz tog razloga njihov sporazum potpisan 8. listopada 1937. godine imao je velikog

¹⁰⁵ Isto, 217-218.

¹⁰⁶ Isto, 243.

¹⁰⁷ Mažuran, ur., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 322.

odjeka među pristašama HSS-a u Osijeku, a potporu pristašama HSS-a pružili su i samostalci.¹⁰⁸

Proces previranja nastaviti će se i u 1938. godini i na gradskoj i na kotarskoj razini. Masa stanovnika njemačkog i mađarskog podrijetla postepeno napušta HSS i mijenja svoje stajalište. Usljedili su parlamentarni izbori 11. prosinca 1938. godine na kojima je Mačekova lista ovaj put ostvarila znatno bolje rezultate. Na listi opozicije pobijedio je Žiga Scholl s 65,13 % glasova (na izborima 1935. godine osvojili 45,91 % glasova). Listi Milana Stojadinovića i njegovog kandidata Nikole Kabalina dano je 31,17 % glasova, a preostali broj od 3,70 % glasova dobila je Ljotićeva lista.¹⁰⁹

Ubrzo je na snagu stupio sporazum Cvetković-Maček kojim se nastojalo dodatno ublažiti hrvatsko-srpske odnose. U gradu se 4. rujna 1939. godine održala skupština HSS-a na kojoj su pristaše sporazuma isticali njezinu važnost i uspjeh te kako je sporazumom stvorena nova državna tvorevina Banovina Hrvatska koja je zasnovana na principima narodnog suvereniteta i principu hrvatskog državnog prava.¹¹⁰

Nakon objave sporazuma nastavilo se s radom na zbližavanju odnosima između Hrvata i Srba no taj pothvat pokazao se iscrpljujućim, a tom naporu nije pripomoglo ni razilaženje u pogledu na aktualna događanja između pristaša HSS-a i SDS-a. Iscrpljenost u tim sukobima kao i općenito slabljenje politike građanskih stranaka te jačanje fašizma, Njemačke i Mađarske osjetit će se u narednim godinama.

5.8. Urbanistički razvoj grada Osijeka u međuratnom razdoblju

Osijek je u novu državu, Kraljevinu SHS, ušao „u dijelovima“, bivšim gradskim općinama koje su i dalje bile udaljene i odijeljene zidinama koje su se raspadale, te još jednim kasnije nastalim dijelom grada, izgrađenim krajem 18. stoljeća južno od gradskih zidina. Taj dio Osijeka zvao se Novi grad (Neustadt), a naseljavali su ga Nijemci iz Banata i Bačke,

¹⁰⁸ Mažuran, ur., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 323.

¹⁰⁹ *Isto*, 323.-324.

¹¹⁰ *Isto*, 324.-325.

pretežno zemljoposjednici, čije su veze s ostalim dijelovima Osijeka bile još slabije, i koje su ostali Osječani držali seljacima, jer su pretežno boravili na svojim majurima.¹¹¹

Grad u dvadeseto stoljeće ulazi sa odlukom o povezivanju triju urbanih cjelina grada u jednu jedinstvenu urbanu sredinu. Najjednostavnija opcija za to jest bila pravac koji bih se protezao od istoka prema zapadu prateći tako tok rijeke Drave te tako izgled grada postaje važan element njegova daljnjeg razvoja. Pri tome se pratio Regulacijska osnova iz 1912. godine. Drugi element grada svakako je i priroda sa mnoštvom parkova i zelenih površina, tj. spoj grada i prirode kroz mnoštvo parkova, vrtova i drvoreda postaje nasljeđe na koje je grad naročito ponosan. Treći element urbanog karaktera grada jest naslijeđena blokovska matrica s urbanim cjelinama i pojedinačnim zgradama visoke vrijednosti. U međuratnom razdoblju nastojalo se popuniti praznine među urbanim cjelinama, ostale otklanjanjem zidina Tvrđe te isušivanjem preostalih močvarnih površina. Na početku dvadesetog stoljeća napušta se umjetnička tradicija 19. stoljeća – historicizam. Moderni arhitekti se sada okreću više tehničkim nego li umjetničkim tradicijama te se prostorna vrijednost moderne arhitekture nije odvajala od njezine konstrukcije i funkcije. U Osijeku moderna arhitektura ostvarila se više kao interpolacija tj. nastojalo ju se uklopiti u već postojeću arhitekturu. Modernim arhitektima to je pružilo priliku da preoblikuju urbanizam grada. Arhitekti koji projektiraju i izvode svoje radove oblikuju novu sliku Osijeka te stvaraju arhitekturu različitih sadržaja, a najčešće su to obiteljske kuće, najamne stambene zgrade te dosta zgrada javnog sadržaja: okružni uredi za osiguranike, zdravstvene ustanove, upravne i poslovne zgrade, industrijski objekti itd. Glavni likovi u ovoj izgradnji su i osječki arhitekti Ante Slaviček, Vladoje Aksmanović, Ljudevit Pelzer, a uz njih još i zagrebački arhitekti Zvonimir Vrkljan, Alfred Albini i Bela Auer.¹¹²

Sve do 1923. godine, kada je donesen Zakon o gradskim općinama, na snazi je bio Zakon o ustrojstvu gradskih općina iz 1895. godine, prema kojemu je Osijek, uz Zagreb, Zemun i Varaždin, bio izravno podređen Zemaljskoj vladi u Zagrebu. Također, Građevinski red za gradove Osijek, Varaždin i Zemun u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji iz 1900. godine odigrao je veliku ulogu u planiranom širenju i osmišljavanju grada. U razdoblju od 1890. do 1910. godine prosperitet grada Osijeka se oblikovao i u naglom porastu stanovništva zbog čega je gradsko središte postalo premalo, a i grad je imao potrebu za izgradnjom mnoštva javnih ustanova. Postojale su dvije opcije: izgradnja na postojećim dijelovima grada i gradnja

¹¹¹ Edita Plaščak, „Kretanje posjeda poljoprivrednog zemljišta na području naselja Osijeka od proglašenja slobodnog kraljevskog grada do danas“, *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, 5, (2009.), 11-22, 1-2.

¹¹² Mažuran et al., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 354-355.

na novim prostorima. Veliki blokovi u središtu grada bili su potencijalni izbor za formiranje središta grada, a ne povezane cjeline grada novi prostor za širenje. Do kraja Prvog svjetskog rata 1918. godine Gornji grad se formirao kao novo središte grada te je popunjen novim blokovima ulica te stambenih i javnih zgrada (osim središta grada južno od Tvrđe). Donji grad također većinom je izgrađen no još uvijek su neriješeni imovinsko-pravni odnosi oko vlasništva nad Tvrdom između grada Osijeka i vojske te na tom zemljištu izgradnja nije bila moguća. Još jedna prepreka daljnjem širenju grada je bila i rijeka Drava te susjedne upravne općine Tvrđavica i Podunavlje na lijevoj obali rijeke Drave te Retfala na zapadu. Stoga nakon 1918. godine jedini mogući daljnji smjer širenja grada mogao se odvijati prema jugu i istoku te tako nastaju planovi za izgradnju novih četvrti: Zeleno polje (istočno od Donjeg grada) i Industrijska četvrt (južno od željezničke pruge). Planiranje južnog dijela grada službeno počinje 1922. godine izdavanjem Nacrta o promjeni regulatorne osnove Industrijske četvrti južno od gornjogradskog kolodvora (M=1:2880) Između Vinkovačke ceste i današnje Trpimirove ulice. Prvotni plan je bio ovaj dio grada pretvoriti u industrijsku zonu no zbog blizine Gornjeg grada postepeno se odustaje od te ideje i postepeno se počinje oblikovati stambena Industrijska četvrt, tzv. V. dio grada (uz Gornji grad, Donji grad, Tvrđu i Novi grad). Najveći dio Industrijske četvrti izveden je u konačnici prema Regulatornoj osnovi grada Osijeka iz 1934. godine kojom se u potpunosti odustaje od industrijske namjene i predviđa dovršenje već prije započete nove rezidencijske zone. Središte grada južno od Tvrđe također je bilo područje grada kojem se tek trebalo početi graditi. Godine 1923. vojno zemljište Tvrđe prelazi u posjed grada i ubrzo se ruše i zidine oko Tvrđe. Prva ideja o namjeni površine došla je 1909. godine kada je došlo do potrebe za izgradnjom nove zgrade kazališta, a ubrzo i gradska vijećnica i Vijećnički trg. Svi ti planovi rezultirali su planiranjem i raspisivanjem Pozivnog natječaja za uređenje središnjeg dijela grada 1925. godine.¹¹³

Osijek je uz Zagreb bio jedan od rijetkih hrvatskih gradova koji su dvadesetih i tridesetih godine 20. stoljeća imali snage raspisati međunarodni natječaj za osmišljavanje središta grada. Osijek je zbog manje financijske moći proveo pozivni natječaj samo za dio središta grada. Gradska je uprava pozvala tri poznata garten-arhitekta iz Beča i njihove timove. To su bili : Albert Esch, Fritz Kratochwil i Wilhelm Debor. Odbor za gradske nasade odredio je uvjete za raspis natječaja. Prostor obuhvaćen natječajem bio je omeđen prostor sa sjevera rijekom Dravom, sa zapada Svačićevom obalom, Mažuranićevim vijencem i zapadnom stranom Vijećničkog trga, s istoka željezničkom prugom Baranja – Osijek, a s juga

¹¹³ Julijo Martinčić i Dubravka Hackenberger ur., *Osječka arhitektura 1918. – 1945.* Zagreb – Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad, 2006., 35.

južnom stranom Vijećničkog trga i Vukovarske ulice. Natječaj je zahtijevao smještaj velikog reprezentativnog parkovnog i rekreacijskog gradskog kompleksa, pučki vrt, te sportska i zabavna igrališta sjeverno od Europske avenije, a od građevina Strossmayerov dom s velikom dvoranom za zabave i skupštine, prostorije a razna kulturna društva, gimnastičke dvorane te restoran s kavanom. Prvu nagradu i izradu regulacijskog plana dobio je natječajni rad pod šifrom „meine Scheibe“ pejzažnog arhitekta Alberta Escha. Esch je južno od Ulice kralja Aleksandra (današnja Europska avenija) planirao novu gradsku mrežu ulica i sustav gradskih blokova s naizmjenično postavljenim javnim zgradama i sportskim ili parkovnim površinama. Tri godine kasnije, gradski tehnički savjetnik izrađuje prerađenu osnovu arhitekta Escha prilagođenu stvarnim mogućnostima i potrebama grada. Već 1929. godine bilo je potrebno prilagoditi Eschove grandiozne ideje stvarnoj situaciji zbog loših gospodarsko-političkih prilika u gradu te je to iste godine i napravljeno Regulatornom osnovom ovograd. zemljišta između Aleksandrove (Europska avenija) i Trpimirove ulice, Runjaninove vesi (Vukovarske ulice) te Zagrebačke ulice. Ovime je doručeno da se blokovi između Nodilove ulice i Ulice kralja Aleksandra ostave „in suspenzo“, a između Nodilove ulice (danas Zvonimirove ulice) i Runjaninove vesi (danas Vukovarska ulica) izgrade četiri bloka ZA pojedine ulice određene su širene od 20 do 30 metara i tipologija izgradnje jednokatnica i dvokatnica. Konačna osnova parcelizaciji i realizaciji blokova, Nacrt o promjeni regulatorne osnove zemljišta između Beogradske i Trpimirove ulice, prihvaćen je u srpnju 1929. godine.¹¹⁴

Stupanjem na snagu Građevinskog zakona 1931. godine, svaki grad morao je sastaviti uređajnu osnovu o regulaciji. Opsežan i složen posao izrade Uređajne osnove za grad Osijek otpočeo je 1934. godine usvajanjem programa za izradu projekta regulacije grada Osijeka. Pod vodstvom Ivana Faya izrađena je nova osnova pod nazivom Generalni katastarski plan općine grada Osijeka, usvojen 1936. godine. Prostor unutar „užeg građevinskog rajona“ iznosio je oko 900 ha, a „šireg građevinskog rajona“ oko 1200 ha. Plan je bio izrazito racionalan nastao neposredno nakon ekonomske krize jer se autor zalaže planom i politikom građenja povećanja gustoća izgrađenosti kako bi se gradskoj upravi prištedjeli veliki troškovi izrade i održavanja novih ulica. Autor također sugerira da se grade veliki blokovi od oko 100 x 300 metara kako bi se gradilo što manje novih ulica. Ovim se planom nastojalo popuniti neizgrađeni prostor između Gornjeg i Donjeg grada, a za razliku od prethodnog koji je imao zvjezdaste utvrde oko tvrde ovaj plan predviđa najkraću vezu između Donjeg i Gornjeg grada. Južno od željezničke pruge, na prostoru današnjeg Sjenjaka, predviđena je izgradnja novog

¹¹⁴ Martinčić i Hackenberger ur. *Osječka arhitektura 1918. – 1945.*, 38-39.

stambenog naselja u vidu spone između Novog grada i Industrijske četvrti te naselje na području današnjeg naselja Jug, južno od Divalentove ulice. Regulacijski plan je u malim segmentima ostvaren, a najveći ostvareni dio je onaj južno od Tvrđe između Stepinčeve i Istarske ulice. Još su dovršeni neki već prije započeti dijelovi grada kao Industrijska četvrt no najvećim djelom Regulacijski plan nije ostvaren te je više služio za popunjavanje već postojećih blokova ulica i stambenih zgrada no unatoč tome i dalje u Osijeku se mogu osjetiti mali tragovi moderne arhitekture, a središnji dio Osijeka, nastao između dva svjetska rata jedan je od ljepših primjera moderne arhitekture i urbanizma u Hrvatskoj.¹¹⁵

U vremenu parlamentarnog razdoblja od 1918. do 1929. godine u Osijeku se odvija proces ograničenog privrednog uzleta, konstantno popraćen potencijalnim krizama. Osijek je u ovom vremenu od županijskog sjedišta postao sjedište najveće oblasti u državi te time i administrativno napredovao. To je za sobom dovlačilo više poslovnih prilika te je i broj stanovnika porastao na 40.000 (prema popisu stanovništva Osijek 1931. godine ima 40.308 stanovnika) stanovnika. S druge strane U gradu se naseljava mahom stanovništvo pasivnih krajeva, Hercegovine i Dalmacije, no istodobno je tijekom dvadesetih godina grad napustio dio privredne elite preselivši se u Zagreb ili Beč te je s njima otišao i dio ogromnog kapitala koji je nedostajao Osijeku. Priljevom novog stanovništva grad se u periodu od tih desetak godina sustavno širio te su uz izgradnju stambenih objekata i novih cesta grade i nova naselja. Od javnih zgrada izgrađeni su Dom narodnog zdravlja, Kirurški paviljon, Epidemiološki zavod te, u režiji gradske općine i njeno financiranje munjara, električni tramvaj i novogradska škola.¹¹⁶ Uz njih izgrađen je i Sokolski dom 1929. godine te je tako Osijek tada trebao dobiti i svoju gradsku dvoranu i vanjsko ljetno vježbalište.¹¹⁷ Uz ove projekte gradska općina je preuzela i uredila novo sajmište, produžila donjogradski vatrogasni vodovod, a tijekom dvadesetih, zbog nestašice stanova, gradi se 1116 stambenih zgrada. Od 1925. godine grad Osijek ima i svoj velesajam, gospodarsku izložbu koja se održavala dva puta godišnje, u jesen i u proljeće.¹¹⁸

Velesajam je bio od iznimne važnosti za gospodarstvo grada jer u gradu se nalazila najveća jugoslavenska tvornica za proizvodnju šećera, te nekoliko njih za preradu šećera, brojne mehaničke radionice za preradu drva i kovina, tvornica lana, tvornica stakla i zrcala,

¹¹⁵ Martinčić i Hackenberger ur. *Osječka arhitektura 1918. – 1945.*, 40-41.

¹¹⁶ Lukić, *Osijek gradonačelnika Vjekoslava*, 197.

¹¹⁷ Viktor Ambruš. "Osijek na prijelazu 20. stoljeća", *Peristil : zbornik radova za povijest umjetnosti* (Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti 1988), 82.

¹¹⁸ Lukić, *Osijek gradonačelnika Vjekoslava*, 197.

tvornica bačava i kola, nekoliko parnih mlinova, tvornica čepova od pluta, tvornica četaka, dvije tvornice boje, tvornica cigaretnog papira, tuljaka i kartonaže, nekoliko tiskara, nekoliko ciglana, tvornica proizvodnje umjetnog kamena, tvornica cementne robe te elektrana koja je opskrbljivala grad strujom, a u plan je bilo da se ta mreža proširi i na okolne krajeve. Najveća kočnica razvoju grada jest bila i državna politika kojoj nije bio cilj pospješiti rast hrvatski gradova već kapital tih gradova iskoristiti za održavanje vojske i izgradnje vlastitih gradova (Novi Sad, Beograd). Stoga hvale je vrijedno spomenuti načelnika Vjekoslava Hengla koji navodeći se građevinskom osnovom iz 1913. godine kao polazišnom točkom prvo je uspio isposlovati sa vojnim erarom rušenje bedema oko Tvrđe, kako bi grad dobio nove građevinske prostore i i prvu „stepenicu“ ka fizičkom ujedinjenju Osijeka u jednu cjelinu. Slijedeći projekat su bili elektrifikacija i električni tramvaj, koji je trebao zamijeniti konjski tramvaj uspostavljen još 1886. godine, te radi potrebe struje i elektranu. Uspostavom komesarijata 1926. godine Osijek počinje postepeno stagnirati, a naročito nakon 1929. godine počeo se suočavati i sa privrednim poteškoćama. Za vrijeme Velike ekonomske krize obustavlja se gotovo sva izgradnja u Osijeku te se nastoji održati već postojeću komunalnu infrastrukturu, a situacija se neće znatnije promijeniti sve do kraja Drugog svjetskog rata.¹¹⁹ Jedan od znamenitijih objekata izgrađenih 1939. godine još je zgrada burze. U međuratnom razdoblju su podignuta i dva kina: Kino Slavija 1921. godine i kino Korzo izgrađeno kasnije 1940. godine.¹²⁰ Jedan od većih propalih projekata kao posljedica izbijanja rata jest svakako onaj Svetišta srca Isusovog, velebnog kompleksa s pripadajućim konviktom i samostanom. Još 1936. godine osnovano je Društvo za gradnju Svetišta srca Isusova za potrebe prikupljanja sredstava za izgradnju, a 1938. godine prihvaćeno rješenje slovenskog arhitekta Jože Plečnika. Već 1940. godine počinje izgradnja na zemljištu kod Gajevog trga koje je dao grad Osijek. Izbijanjem Drugog svjetskog rata izgradnja se mahom obustavlja, a neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata komunistička je vlast dala srušiti nedovršenu Plečnikovu crkvu. Time je grad Osijek zakinut za jedno iznimno vrijedno sakralno arhitektonsko djelo.¹²¹

¹¹⁹ Lukić, *Osijek gradonačelnika Vjekoslava*, 198.-199.

¹²⁰ Hackenberger i Martinčić, *Osječka arhitektura 1918.- 1945.*, 62-63.

¹²¹ Domagoj Tomas, „Osijek na slici i na skici“ *Essehist: časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, 2 (2010) br. 2: 84.

6. Razvoj i stradavanje grada Osijeka u Drugom svjetskom ratu

6.1. Osijek u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

Dana 7. travnja 1941. *Hrvatski list* objavljuje na naslovnici vijest o njemačkoj objavi rata Jugoslaviji, a 11. i 12. travnja čula se objava osječkog gradonačelnika Stjepana Vukovca građanstvu o proglašenju Nezavisne Države Hrvatske (dalje: NDH). Na vrhu uprave države se nalazio dr. Ante Pavelić. Najviše informacija o ovom razdoblju donosi *Hrvatski list* koje su bile jedne od malobrojnih novina kojima je bio dopušteno tiskanje i redovito izlaženje. Kako je u NDH diktatorski režim, a teritorijalno osakaćena država uključena u ratna zbivanja, ljudske i građanske slobode su dokinute, a skladno tome ograničene su i slobode tiska i javnog govora.¹²² Zakonske odredbe za obranu naroda i države propisivale su kazne smrti za svakoga tko se, pa makar i samo u pokušaju ogriješi o državni režim i njegove vođe. Nakon proglašenja NDH u Osijeku, kao i mnoštvu drugih hrvatskih i bosansko-hercegovačkih gradova (Zagreb, Varaždin, Bjelovar, Karlovac, Virovitica, Požega, Brod na Savi, Bijeljina, Tuzla, Nova Gradiška, Sarajevo, Mitrovica, Zemun, Travnik, Bihać, Sisak i dr.) organizirane su brigade hrvatskih domobrana.¹²³ Gotovo odmah s uspostavom NDH počeli su progoni najviše Srba koji su nerijetko na licu mjesta odmah bili pogubljeni, a njihova imovina zaplijenjena. U skladu sa Zakonskom odredbom za obranu naroda i države bili su osnivani „izvanredni narodni sudovi“ koji su tu odredbu počeli odmah primjenjivati. Prvi takav sud je osnovan u Zagrebu 17. travnja, a ubrzo zatim i u ostalim gradovima NDH: u Varaždinu, Gospiću, Karlovcu, Bjelovaru, Tuzli, Osijeku i Banja Luci.¹²⁴ Ubrzo zatim slijedilo je osnivanje „Priječkih sudova“ i oni su se razlikovali od „Izvanrednih narodnih sudova“ time što im se teritorij nadležnosti podudarao s područjem pojedinoga redovnog suda. Sjedište im je bilo u Zagrebu, Gospiću, Osijeku, Petrinji, Sarajevu, Mostaru, Travniku, Tuzli i Bihaću. Kazna „priječnog suda“ bila je smrt, i u praksi oba suda se nisu nešto razlikovala. U gradu je vladala velika protusrpska struja potpomognuta od županijske redarstvene uprave te je i šef redarstvene uprave izjavio kako treba sve Srbe otjerati jer se tada vjerovalo kako partizani nisu bili sačinjeni od komunista već Srba iako je u partizanskim redovima bilo i Hrvata. U

¹²² Kretić Nađ, *od Čaruge do Grete Garbo*, 93.-94.

¹²³ Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*. Zagreb: Globus, 1980., 18.

¹²⁴ Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, 110.

Osijeku je osnovan i talijanski konzulat, a utjecaj Italije se podjednako kao i njemački utjecaj osjetio po cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji.¹²⁵

U Osijeku se također nalazio i poseban logor, gdje se slalo zarobljenike sposobne za rad u Njemačkoj, a logor je imao kapacitet od 5000 osoba.¹²⁶

Unatoč tome što je jedno od najučestalijih mišljenja kako je za vrijeme Drugog svjetskog rata došlo do drastičnog prekida cjelokupnog arhitektonskog djelovanja, po dostupnoj građi; arhitektonskoj, povijesnoj te onodobnim dnevnim listovima (*Hrvatski narod*, *Hrvatski list* i dr.) i drugoj publicistici ovo mišljenje može se opovrgnuti. Najistaknutije obilježje arhitekture tog vremena dvojnost je između kontinuiteta moderne i tzv. *Heimatstila* (pučkoga graditeljstva) — stila krvi i tla prema uzoru na tadašnje „prijateljske zemlje“. Već 29. travnja objavljena je Poglavnikova Naredba o gradnji hrvatskih radničkih obiteljskih kuća, a na temelju te naredbe na području čitave Hrvatske niknut će u svim većim gradovima (Karlovac, Osijek, Sisak, Varaždin) tzv. Pavelićeva naselja. Osnovni koncept tzv. Pavelićevih naselja jest raskid s modernističkom tradicijom ravnih krovova prema uzoru na seoska i radnička naselja koja će nicati na prostoru tadašnjeg Trećeg Reicha u duhu tzv. *Heimatstila*¹²⁷. U Osijeku tzv. Pavelićeva naselja podignuta su na dvjema osječkim lokacijama: u Frankopanskoj ulici odnosno pet ulica s 65 dvojnih prizemnih kuća na južnoj strani – danas Naselje Brune Bjelinskog te u Drinskoj ulici između Krbavske i Murske ulice izgrađena su dva poteza od 32 dvojne prizemne kuće. Najznačajnija realizacija je stambeno naselje "Ante Starčevića" u zagrebačkoj Donjoj Dubravi. Za razliku od srodnog zagrebačkog naselja čija izgradnja je počela u lipnju 1941. godine, osječka „Pavelićeva“ naselja grade se u vrijeme sve veće nestašice građevinskog materijala, osobito drveta te ga sve više zamjenjuje beton i opeka. Iz tog su razloga naselja građena u etapama te je gradnja trajala gotovo cijeli rat.¹²⁸ U duhu *Heimatstila* 1943. godine najangažiraniji državni arhitekt Aleksandar Freudenreich objavio je knjigu pod naslovom *Prosvjetna ognjišta — priručnik za poticanje na građenje, osnivanje i izgradnju društvenih domova s dvoranama u Hrvatskoj.*, a na knjizi su surađivali i mnogobrojni arhitekti kao što su: Stjepan Podhorsky, Alfred Albini, Marijan

¹²⁵ *Isto*, 111.

¹²⁶ *Isto*, 491.

¹²⁷ Krešimir Galović, „Nabori moderne hrvatske arhitekture Dom, krv, tlo Arhitektura u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941–1945), I. dio“, *Vijenac*, on-line izdanje, 14. XI. 2002., pristupljeno: 19. IX. 2024. <https://www.matica.hr/vijenac/227/dom-krv-tlo-13505/>

¹²⁸ Hackenberger, Martinčić, ur., *Osječka arhitektura 1918 – 1945.*, 169-170.

Haberle, Vladoje Aksmanović, Juraj Denzler, i Zvonimir Požgaj.¹²⁹ U gradu je gotovo odmah po proglašenju NDH počela izgradnja jedne od najvećih javnih zgrada, Njemačkog doma (kasnijeg radničkog doma). Izgrađena je za potrebe njemačke narodne skupine, a gradnja je trajala gotovo cijeli rat. Sama zgrada je 1981. uništena i srušena sa zemljom. Jedan od velikih gubitaka za vjersku i socijalnu kulturu grada jest bilo i spaljivanje Gornjogradske sinagoge i protjerivanje židovskog i srpskog stanovništva iz grada.¹³⁰

6.2. Zračni napadi na grad Osijek

Od 1943. godine počinju sve učestalija bombardiranja gradova NDH, počevši sa dalmatinskim gradovima. Ubrzo je gađan i glavni grad Zagreb, a od 1944. godine i grad Osijek. Još od ožujka 1944. godine Nadzorništvo Narodne Zaštite u Osijeku pod zapovjedništvom Dragoljuba Mudrovčića podučavalo je ljude o ustrojstvu kućnih samozaštita te kako pomoći u iskapanju zatrpanih osoba i kao im kasnije pružiti prvu pomoć. U isto vrijeme osječke gradske vlasti su ustrojile Odbor za pripomoć pomoću kojeg su planirali gradnju stanova obiteljima kojima su kuće stradale u bombardiranjima. Ti stanovi su građeni na zemljištima vlasnika porušenih kuća ili na gradskom zemljištu. Jedna takva kuća izgrađena je na Zelenom polju u Donjem gradu. Kuća je pravljena po uzoru na kuće građene za postradale u zračnim bombardiranjima Njemačke. Kako je i folksdojčersko radništvo bilo pogođeno zračnim napadima i ono je pridonijelo izgradnji tih kućica, a previđala se izgradnja oko stotinu takvih kućica u Osijeku. Jana glasila također su pridonijela edukaciji o mjerama zaštite koje su se morale poduzimati. Tako se od početka 1944. godine u vrijeme preduzbune i uzbune gasila javna ali ne i privatna rasvjeta. Na predznak uzbune morali su prestati raditi svi vlasnici kavana, kino prikazivači i slične uslužne djelatnosti. Bila je uključena i župska redarstvena oblast čiji zadatak je bio kontroliranje pridržavanja naredbi o zamračenju i kretanju po ulicama za vrijeme uzbune, a za kaznu novine su objavljivale popis osoba koje se nisu pridržavale odredaba o zamračenju i zabrane kretanja po ulicama za vrijeme uzbune.¹³¹

¹²⁹Krešimir Galović, „Nabori moderne hrvatske arhitekture Dom, krv, tlo Arhitektura u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941–1945), I. dio“, *Vijenac*, on-line izdanje, 14. XI. 2002., pristupljeno: 19. IX. 2024. <https://www.matica.hr/vijenac/227/dom-krv-tlo-13505/>

¹³⁰ Tomas, „Osijek na slici i na skici“, 82-83.

¹³¹ Marica Karakaš Obradov, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu. Saveznički zračni napadi na Hrvatsku 1943. - 1945.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008.), 265-268.

Prvi napad na grad Osijek se dogodio 14. lipnja 1944. godine kada je Donji grad pogođen sa više od tisuću bombi tzv. taktikom „tepih“ bombardiranja. Tom taktikom izbacio bi se velik broj bombi od kojih bi neke pogodile ciljeve sigurnošću količine bombi, no mnoge bi pale i na okolne civilne četvrti, a ista taktika se odigrala i nad Osijekom. U prvom napadu na Osijek avioni su izbacili veliki broj zapaljivih i razornih bombi na istočni i jugoistočni dio Donjeg grada. Uništene su brojne stambene i gospodarske zgrade te Topnička vojarna, učiteljska škola, vojna bolnica, željeznička postaja Donji grad (današnja postaja u Donjem gradu zapravo je jedno sačuvano krilo tada srušene zgrade), zarazni odjel bolnice sa kuhinjom, crkva Gospe Snježne i grkokatolička crkva. U napadu je po tadašnjim spoznajama poginulo 259 osoba, a veliki broj ljudi zadobio je teže ili lakše ozljede. Poslije napada razrušeno je ostalo oko 160 stambenih objekata, najviše radničkih kuća. U podrumu jedne od tih kuća poginuo je otac s 5 djece. Odmah nakon napada osječko stanovništvo se brzo organiziralo i pomoglo pri spašavanju i gašenju požara po gradu. Organizirane su i novčane donacije za stradale kao i javne kuhinje smještene u gostionicama Donjeg grada. Dana 14. srpnja 1944. godine Osijek je napadnut strojopuščanom vatrom, osobito rubni dijelovi grada i Retfala te neka sela osječkog kotara. Ubijena je jedna osoba, a dvije su osobe ranjene. Idućeg dana 15. srpnja 1944. godine uslijedio je još jedan strojopuščani napad samo ovaj put na istočni dio grada. U međuvremenu se u *Hrvatskom listu* pojavio tekst pod naslovom „gdje im je savjest?“ u kojem se govori o pljačkašima ruševina i smrtnim kaznama ako se kojeg od tih pljačkaša uhvati. U nedjelju 17. rujna 1944. opet je zasvirala uzbuna i na grad je iz 11 aviona palo 30 bombi. Dva dana kasnije objavljen je popis sa 37 poginulih. U ovom napadu najviše je stradala Reisnerova ulica gdje je bilo najviše smrtno stradalih i 120 ranjenih. Uništene su brojne javne zgrade u Reisnerovoj ulici, Zrinjevcu i Prilazu, a zbog jačine detonacije bombi razbijeni su prozori na gotovo svim objektima udaljenima i nekoliko stotina metara od detonacija.¹³²

Napadi su se nastavili kroz cijelu 1944. godinu. Dana 4. studenoga 1944. godine 6 sovjetskih zrakoplova izvelo je napad na grad pri čemu je poginulo 27 civila i 10 vojnika. Pogođen je bio Gornji grad, Topnička vojarna, tvrtka „Gutmann“ i šećerana. Sljedeći napad dogodio se u noći 13./14. studenog 1944. godine te nije bilo ljudskih žrtava jer su bombe mahom padale na rijeku Dravu i već uništene kuće. Ponovni napad izveden je u noći 17./18. studenoga 1944. godine te je opet pogođena osječka bolnica ali bez ljudskih žrtava i veće materijalne štete. Napadi su se nastavili kroz cijeli studeni bez ljudskih žrtava i veće

¹³² Karakaš Obradov, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu*, 267-271.

materijalne štete. Za 1945. godinu zabilježen je samo podatak da je katehet Josip Šokičić poginuo 1945. godine u bombardiranju Osijeka. Tek 14. travnja 1945. godine prve čete partizana ulaze u grad, a grad je sveukupno napadan 11 puta. Prema nepotpunim podacima smrtno je stradalo 350 i 400 civila te 10 vojnika.¹³³

¹³³ Karakaš Obradov, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu*, 270-272.

7. Urbanistički razvoj grada Osijeka u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji

Iako su službeno 9. svibnja 1945. godine partizanske jedinice uspjele istjerati vojne snage Njemačke (Treći Reich) iz Jugoslavije neslužbeno rat u Jugoslaviji okončan je 15. svibnja (Bleiburg). Federativna Narodna Republika Jugoslavija (dalje: FNRJ) proglašena je 29. studenog 1945. godine, a novi vođa postaje Josip Broz Tito.¹³⁴ Ovime se otvara nova stranica u modernoj povijesti Hrvatske i grada Osijeka, prožete komunističkom ideologijom, industrijalizacijom i povremenim čistkama u redovima komunista.

Nakon završetka rata, u vrlo kratkom vremenu, najnužnije poslove civilne uprave obavljala je privremeno Komanda grada Osijeka. Prvi opći zakon o narodnim odborima (1946. godine) poznaje mjesne, okružne i oblasne odbore, a na temelju Zakona o administrativno-teritorijalnoj podjeli Narodne Republike Hrvatske 1947. godine je 81 kotar, 18 gradova između ostalih i Osijek. U najvećim gradovima Narodni odbor (NO) ustrojava se u rangu okruga što je bio slučaj i sa Osijekom.¹³⁵ Tek od 1966. u Osijeku se ponovno naveliko gradi. Donji grad koji pretrpio velika razaranja tijekom rata originalno popunjen malim obiteljskim kućama sada je obnovljen nizovima stambenih zgrada (radnički stanovi), vjerojatno građenih na osnovi ideologije socijalizma, ali i zbog starog novog problema prenapučenosti grada.¹³⁶

Općenito gledajući u razdoblju od 1945. do 1990. godine Generalni urbanistički plan za grad Osijek zasnivao se na urbanističkoj matrici nastaloj u prethodnim razdobljima no u skladu s urbanističkim obrascima u kojem je nastala nova prostorna organizacija grada te pratio 6 temeljnih vrijednosti i elementa koji čine urbanu kulturu grada: 1. zaštita povijesnog nasljeđa, 2. zaštita okoliša, 3. stanovanje, 4. rad i usluge, 5. obrazovanje i kultura, 6. infrastruktura – promet i energetika.¹³⁷ No razina urbanog ostvarenja teorijski postavljenih načela i elemenata svakako predstavlja predmet svakog razmatranja kada se uspoređi sa ostvarenim projektima i građevinama.

¹³⁴ Petar Damjanović et al., *Josip Broz Tito autobiografska ukazivanja, prvi tom* (Beograd: Narodna knjiga, 1983.), 396.

¹³⁵ Mažuran, ur., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 389.

¹³⁶ Živaković-Kerže, *Svaštice iz staroga Osijeka*, 314-315.

¹³⁷ Mažuran, ur., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 463.

Godine 1945. grad Osijek je zapremao površinu od 900 hektara i širi se u smjeru juga, jugozapada i zapada. Širenje prema sjeveru, na lijevu obalu rijeke Drave, zaustavljeno je administrativnim mjerama te je taj prostor ostavljen za potrebe grada u budućnosti. Izgradnja se nije odvijala na pojedinim gradskim područjima već se istovremeno gradilo u različitim dijelovima grada. Ovakav pristup izgradnji grada imao je pozitivne i negativne strane. Potrebno je istaknuti da su gotova sva veća naselja (Sjenjak, Vijenac Ivana Meštrovića, Gornjodravaska obala, Jug, Bosutsko naselje) građena duže od 15 godina. S jedne strane dugotrajna izgradnja stvarala je poteškoće u kasnijim fazama realizacije jer je zbog već izgrađenih dijelova naselja bilo teško uskladiti planove s promjenama koje su u međuvremenu nastale u urbanističkoj teoriji i praksi. S druge strane ovakav pristup izgradnji omogućio je da se revitalizira veće područje grada i intenzivnije koristi.¹³⁸ Jedan od istaknutih primjera izgradnje naselja u tom vremenu jest naselje Sjenjak. Izvedbeni urbanistički plan za naselje izrađen je 1969. godine, a iste godine započinje i izgradnja naselja. U naselju je izveden koncept razdvajanja pješačkog i kolnog prometa formiranjem obodne kolne prometnice s koje se pristupa parkingu i objektima. U središnjem dijelu naselja postavljena je pješačka promenade uz koju se nalaze dječji vrtić, osnovna škola, društveni i opskrbni centar naselja. Stambene zgrade slobodno su razmještene u prostoru, uglavnom u skupinama od tri ista objekta. Potrebno je istaknuti i svojevrstu zatvorenost urbanističkog koncepta koji naselje oblikuje kao samostalno prostorno organiziranu cjelinu sa smjerovima kretanja i sadržajima koncipiranim neovisno o širem gradskom području.¹³⁹ Potrebno je također spomenuti projekte koji nisu bili od ideološkog interesa tj. dolazi do totalitarno-dogmatskog uklanjanja određenih sadržaja iz urbane kulture grada da bi se postigao ideološki cilj. Iz spomenutog razloga se ne obnavlja ratom razrušena gornjogradska sinagoga već se u potpunosti uklanja, također velebna Katolička crkva (Svetište srca Isusova u Osijeku) na Gajevom trgu, Njemački dom kulture, tzv. Radnički dom, Perivoj Gradski vrt, Vojničko groblje u Tvrđi itd. Tako Osijek ostaje zakinut za dio svoje kulturne i urbane povijesti.¹⁴⁰

Do 1960. godine izgrađeno je stambeno naselje Tenja, a od 1958. do 1966. godine usporedno sa planiranom izgradnjom uz na rubnim dijelovima grada formira se i 17 divljih naselja sa oko 2000 objekata i 7000 stanovnika. Ova naselja se potom efektivnim mjerama za sprječavanje neplanske izgradnje saniraju, uređuju i dograđuju na temelju planova sanacije. Potrebno je istaknuti da najdinamičnije razdoblje u izgradnji grada počinje početkom

¹³⁸ Mažuran, ur., *Od turskog do suvremenog Osijeka*, 458.

¹³⁹ *Isto*, 460.

¹⁴⁰ *Isto*, 464.

šezdesetih godina i traje do kraja osamdesetih godina, kada je u Osijeku izgrađeno 20 000 stanova. Također novi iskorak u urbanističkom oblikovanju gradova onog vremena bilo je i zoniranje te se u skladu s time uspostavlja novi odnos prema lociranju industrijskih i skladišnih objekata koje se nastojalo premjestiti van stambenih naselja u nove skladišne i industrijske zone na rubu grada (istočna i zapadna industrijska zona, Brijest i zona skladišta uz Čepinsku cestu). Do osamdesetih godina 20. stoljeća izgrađeni su i značajni industrijski kapaciteti, bazenska luka u Nemetinu, plinsko-turbinska elektrana, izgrađeni su kolni i pješački most, obnovljen željeznički most, izgrađeni su podvožnjaci na Trpimirovoj i Vinkovačkoj ulici, gradi se glavni gradski kolektora, rješava se problem opskrbe grada vodom te se razvija mreža komunalne infrastrukture. Od objekata društvenog značaja ističu se Športska dvorana na Zrinjevcu, Športsko-rekreacijski centar Copacabana, Strelisšte na Pampasu, Novo groblje uz Vinkovačku cestu, Dom Hrvatske vojske (bivši Dom Jugoslavenske narodne armije), Elektrometalski školski centar, rekonstrukcija družbe Isusove u Beogradskoj, Građevinski školski centar, Stadion Gradski vrt, Studentski centar, Poljoprivredni fakultet te robne kuće na Trgu bana Josipa Jelačića, Trgu slobode, Sjenjaku i u Radićevoj ulici.¹⁴¹

¹⁴¹ *Isto*, 459-460.

8. Zaključak

Dolaskom bana Karólya Khuen-Héderváryja na vlast 1883. godine Osijek je već imao obilježja modernog europskog grada i upravnog središta tj. razvijao se u tom smjeru izgradnjom županijske palače, kazališta (kasnije HNK) razvojem komunalne i cestovne infrastrukture, već tada je bio povezan sa Peštom željeznicom i cestom prema Zagrebu i Dardi. U gradu je cvjetao obrt, a pokazivali su se i prvi znaci industrijalizacije. Ban potiče urbani razvoj grada Osijeka slično kao i budućeg glavnog grada Zagreba, no za razliku o Zagreba koji se mogao širiti u svim smjerovima (kružni oblik), Osijek je bio uvjetovan rijekom Dravom i naseljima Donjim gradom, Gornjim gradom i Tvrđom, zbog kojih se grad širio više u dužinu, prateći tok rijeke Drave, nego u širinu (izduljeni, eliptični oblik) te je osnovni urbanistički plan bio povezati sve tri cjeline grada u jednu cjelinu. Početkom 20. stoljeća Osijek poprima sva obilježja razvijenog i modernog europskog grada sa Gornjim gradom koji se formirao kao upravni dio grada, Tvrđom kao starim gradom i Donjim gradom koji više preuzima socijalnu ulogu. Gradi se niz projekata i stambenih četvrti kojima se popunjavaju praznine između već izrađenih blokova ulica i četvrti mahom reprezentativnim zgradama i modernim tvornicama. U istom vremenu se formira i Novi grad u kojem mahom žive stanovnici njemačkog podrijetla. Prema građevinskom redu iz 1913. godine grad je osmislio projekt daljnjeg urbanog razvoja, kojim bi se na veleban način uredili i popunili prostori oko Tvrđe, izgradila bi se nova vijećnica i Vijećnički trg, kazalište i drugi sadržaji uronjeni u mnoštvo parkova i zelenih površina koji bi okruživali navedeno područje, no ovi planovi su naglo prekinuti izbijanjem Prvog svjetskog rata.

Nakon završetka rata i raspada Austro-Ugarske Osijek, kao i ostatak Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, priključuje se novoj jugoslavenskoj državi imena Kraljevstvo Srba Hrvata i Slovenaca (od 1929. Kraljevina Jugoslavija). Unatoč početnom uzbuđenju i euforiji ujedinjenja sa ostalim slavenskim narodima jugoistočne i središnje Europe u jednu državu, ubrzo se pokazalo da interesi nove države nisu bile uperene razvoju već nazadovanju hrvatskih gradova u korist srpskih gradova provođenjem velikosrpske ideje te srpskog unitarizma i centralizma. Osijek u ovom vremenu postepeno gubi svoj gospodarski i upravni položaj te nastoji održati postojeće povlastice i infrastrukturu. Nastavlja se sa popunjavanjem djelomično ili u potpunosti praznih parcela između različitih dijelova grada, naročito oko Tvrđe te se počinju osmišljavati nova idejna rješenja urbanističkog uređivanja

grada. Jedan od velikih problema jesu bila nedovoljna sredstva da se ti projekti ostvare te je većina njih i propala. Oni koji su odobreni i izgrađeni mahom su bili neophodni planovi unapređenja infrastrukture, izgrađeni zahvaljujući osječkom gradonačelniku Vjekoslavu Henglu (1920. – 1934.) i podrazumijevaju rušenje fortifikacijskih zidina oko Tvrđe, elektrifikaciju grada, uvođenje električnog tramvaja, proširenje i izgradnja novih cesta i infrastrukture i vodovoda te komunalne programe. Situaciji u gradu nije pomoglo ni izbijanje Velike ekonomske krize 1929. – 1933. godine. Tek od 1934. godine nastaje nekoliko parcijalnih regulatornih osnova kojima je određeno daljnje širenje prema jugu zbog velike duljine grada od 8 kilometara. Ovdje je potrebno istaknuti da je izgrađeno nekoliko reprezentativnih objekata kao kino Korzo, zgrada Jugoslavenske banke, Gradska štedionica itd. No ubrzo izbija Drugi svjetski rat koji slično kao i Prvi svjetski rat zaustavlja daljnji kontinuirani razvoj grada. U razdoblju Drugog svjetskog rata i uspostavljanjem NDH u Osijeku se mahom izgrađuju stambena naselja poznata i kao „Pavelićeva“ naselja, a jedan od rijetkih ostvarenih projekata je bio i Njemački dom. U ovom razdoblju naročito na početku rata stradala je kultura i identitet grada vezan za Židove pa je tako zapaljena i uništena gornjogradska sinagoga. Pred kraj rata grad je pretrpio dodatna uništenja i razaranja opetovanim savezničkim bombardiranjem šireg područja grada (naročito Donji grad) 1944. i 1945. godine. Završetkom rata Osijek zajedno sa sada Federalnom Republikom Hrvatskom stupa u novu tvorevinu poznatu pod imenom Demokratske Federativne Jugoslavije s maršalom Titom na čelu države.

9. Literatura

Bjedov, Siniša. „Veliki rat u publikacijama Kluba hrvatskih književnika i umjetnika u Osijeku 1910. – 1924.“. *Mostariensia : časopis za društvene i humanističke znanosti*, 20 (2016.), br. 1-2: 61-77.

Damjanović, Petar; Gligorijević, Branislav; Popović, Nikola; Vesović, Milan. *Josip Broz Tito autobiografska ukazivanja, prvi tom*. Beograd: Narodna knjiga, 1983.

Dobrovšak, Ljiljana. „Prvi cionistički kongres u Osijeku 1904. godine“. *Časopis za suvremenu povijest*, 37 (2005.), br. 2: 479-495.

Dobrovšak, Ljiljana. „Židovi u banskoj Hrvatskoj u zbivanjima 1903.-1904.“. *Časopis za suvremenu povijest*, 37 (2005.), br. 3: 635-652.

Hackenberger, Dubravka (ur.), Martinčić, Julijo. *Secesija u Hrvatskoj*. Osijek: HAZU. Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, 1997.

Heka, Ladislav. „Hrvatski ban Karlo (Károly) Khuen Héderváry i hrvatsko nacionalno pitanje“. *Scrinia Slavonica : Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, 16 (2016.), br. 1: 199-226.

Janjatović, Bosiljka. „Karađorđevićevska centralizacija i položaj Hrvatske u Kraljevstvu (Kraljevini) SHS“. *Časopis za suvremenu povijest*, 27 (1995.), br. 1: 55-76.

Karakaš Obradov, Marica. *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu. Saveznički zračni napadi na Hrvatsku 1943. - 1945.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008.

Knežević, Radule. *Prijepori u suvremenoj političkoj teoriji*. Zagreb: Politička kultura, 2017.

Knežević, Snješka „Lenucijeve avenije: nove prostorne osi Zagreba“. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 44 (2020) br. 2, 146-160.

Kontler, László. *Povijest Mađarske. Tisuću godina u Srednjoj Europi*. Zagreb: Srednja Europa, 2007.

Kovač, Miro. „Raspadanje Austro-Ugarske i rađanje Kraljevine SHS u svjetlu francuske politike (od listopada do prosinca 1918.)“. *Časopis za suvremenu povijest* 35 (2003.), br. 1: 141-172.

Kretić Nađ, Marija. *Od Čaruge do Grete Garbo: popularna kultura u osječkome Hrvatskom Listu (1920.-1945.)*. Osijek: Svjetla grada. 2012.

Kulenović, Enes. *Moderna politička teorija*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2013.

Krizman, Bogdan. *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*. Zagreb: Globus, 1980.

Lukić, Anamarija. *Osijek gradonačelnika Vjekoslava Hengla (1920. – 1934.)*. Osijek: Njemačka narodnosna zajednica – Zemaljska udruga Podunavskih Švaba Osijek, 2021.

Lukić, Anamarija. „Ako neće milom, hoće komesarijatom: mehanizam državne centralizacije na primjeru grada Osijeka (1926. – 1928.)“. *Hum : časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, 11 (2016.), br. 15: 137-154.

Makkai Béla. „Migracija iz južne Mađarske preko Drave i Save krajem XIX. stoljeća“. *Podravina*, 10 (2011.), br. 19: 66-76.

Martinčić, Julijo, ur. *Secesija slobodnog i kraljevskog grada Osijeka*. Zagreb – Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad, 2001.

Martinčić, Julijo i Hackenberger, Dubravka, ur. *Osječka arhitektura 1918. – 1945.* Zagreb – Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad, 2006.

Mažuran, Ive; Adamček, Josip; Sršan, Stjepan; Vrbošić, Josip; Marijanović, Stanislav; Šuljak, Andrija; Brunčić, Davor i suradnici. *Od turskog do suvremenog Osijeka*. Osijek: Zavod za znanstveni rad hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Osijeku, 1996.

Majdán, János. „Drava kao poveznica: mađarsko-hrvatske gospodarske veze u razdoblju 1868.-1918.“. *Scrinia Slavonica : Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, 13 (2013.), br. 1: 99-111.

Mejovšek, Milko. *Uvod u metode znanstvenog istraživanja*. Zagreb, Slap, 2003.

Nejašmić, Ivo. „Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001.: demografske posljedice stoljetnog procesa“. *Migracijske i etničke teme*, 30 (2014.), br. 3: 405-435.

Penava Brekalo, Zvezdana. „Industrijalizacija grada Osijeka: poseban osvrt na prve dvije faze industrijskog razvoja“. *Mostariensia : časopis za društvene i humanističke znanosti*, 26 (2022.), br. 1: 105-117.

Perušić, Mladen. „Gradnje i obnove Umjetničkog paviljona u Zagrebu“. *Portal: godišnjak Hrvatskoga restauratorskog zavoda*, (2015.), br. 6: 183-205.

Petrak, Luka. „Zgrade vojarni u Osijeku iz 19. st.“. Diplomski rad, sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, 2017.

Plaščak, Edita. „Kretanje posjeda poljoprivrednog zemljišta na području naselja Osijeka od proglašenja slobodnog kraljevskog grada do danas“. *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, 25 (2009.): 11-22.

Rasković, Dragutin. „Povijest Njemačke pučke škole u Osijeku – Retfala 1816.-1945.“. *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice - VDG Jahrbuch*, 15 (2008.), br. 1: 313-319.

Rudolf, Davorin ml.; Čobanov, Saša. „Jugoslavija: unitarna država ili federacija povijesne težnje srpskoga i hrvatskog naroda – jedan od uzroka raspada Jugoslavije“. U *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. 46 (2009.), br. 2*, uredila prof. dr. sc. Vesna Barić Punda, 287-134. Split: Sveučilište u Splitu, Pravni fakultet, 2009.

Suppan, Arnold. „Je li Austro-Ugarska bila osuđena na propast?“. *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti*, 51 (2016.), br. 525: 65-81.

Šokčević, Dinko. *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata*. Zagreb, Naklada P.I.P. Pavičić, 2006.

Švoger, Vlasta i Turkalj, Jasna, ur. *Temelji moderne Hrvatske Hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*. Zagreb, Matica Hrvatska, 2016.

Tomas, Domagoj. „Osijek na slici i na skici“. *Essehist : časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, 2 (2010), br. 2: 82-84.

Zelenika, Ratko. *Metodologija i tehnologija izrade znanstvenog i stručnog djela*. Rijeka, Ekonomski fakultet u Rijeci, 2000.

Župan, Dinko i Skenderović, Robert. ur. *Slavonske šume kroz povijest*. Slavonski brod, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2018.

Živaković-Kerže, Zlata. *Svaštice iz staroga Osijeka*, Osijek, Hrvatski institut za povijest – Zagreb, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2016.

Mrežna literatura

Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. pristup ostvaren 10. IX. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/>

Hrvatski biografski leksikon (1983–2024), mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2024., pristup ostvaren 19. IX. 2024. <https://hbl.lzmk.hr/Projekt>

Krešimir Galović, „Nabori moderne hrvatske arhitekture Dom, krv, tlo Arhitektura u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941–1945), I. dio“, *Vijenac*, (Zagreb), on-line izdanje, 14. XI. 2002., pristup ostvaren 19. IX. 2024., <https://www.matica.hr/vijenac/227/dom-krv-tlo-13505/>